

A JÖVENDŐ TÖRVÉNYHOZÁS.

ADALÉK A PARLAMENTARIZMUS KÉRDÉSÉHEZ.

A parlamentarizmusról elmélkedvén, gondolkodás nélkül nem szabad elfogadni, de vizsgálatlan elmellőzni sem szabad az arról szóló közhelyeket. A közitélet ritkán helyes, de sohasem ok nélkül való. Gyakran téved oly formán, mintha a hat-hét esztendő gyerекről úgy ítélne, hogy: fogait hullatja, tehát vénül s utolját járja. De ok is van az ítéletre: a gyerek fogai csakugyan megingottak s nem tudja hasznukat venni.

Ez a példa nem éppen csak hogy kép; homályosan bár, de törvény van benne. Intézmények fejlődése gyakran kezdődik hasznavehetetlenséggel. Hol itt, hol ott, s mind többször s mind több helyütt meginganak, kilyukadnak, feladataikkal szemben tehetetlen állanak, kinövéseik folytán ellentétbe kerülnek hivatásukkal — se kinövéseket mégsem lehet lemetszeni, mert mindenütt elevenbe vágnánk. Ilyenkor kelnek a kétségbeesett panaszok, mint a milyen a parlamentarizmus felől szokásos: rossz, rossz, sehol be nem válik, de meg kell tartanunk, mert hol az a jobb, mit helyébe tehetnénk? Valósággal azonban a jobb már megvan, s éppen a jobb, erősebb, megfélelőbb változat türelmetlen növése ingatja meg s teszi hasznavehetetlenné az intézmény régi alapját. Sorra vizsgálva a parlamentarizmust sirató és vádoló közhelyeket: ki tudja, adataikból nem épül-e ki a törvényhozás valamely alkalmasabb módjának: ha nem is teljes képe, de legalább megközelítő sejtelve?

I.

Ne feledjük, hogy a parlamentnek nem csak az volt rendeltetése, hogy törvényt hozzon. Ez csak következménye és fejleménye lett abbeli eredendő igazi két rendeltetésének, hogy a törvények megtartását kikényszerítse s megszegésüket megtorolja. A mai parlament kezdeteinek ideiben a tulajdonképpen való törvények s alkotmányos intézkedések többnyire fegyveres erővel, lázadásokkal, forradalmakkal, polgárháborúkkal kikényszerített fejedelmi engedmények, melyeket az udvar szeretne, a parlament nem enged visszavonni. Nem háborút izenni vagy békét kötni; nem kormányozni s nem politikát csinálni: a parlamentnek mind ezt csak ellenőrizni a rendeltetése, — ellenőrizni a chartákban, bullákban, békeokmányokban, szabadságokban s megegyezésekben biztosított nemesi vagy polgári jogok szempontjából, törvénytelen intézkedésektől megtagadván a szükséges eszközöket. A parlamentnek nem véletlen vonása, a mi a régi párisi parlamentben külön domborodott ki: hogy valójában bíróság. E vonás a régi angol parlamentből sem hiányzik, annyira nem, hogy igazában a maiban is benne lappang, s benne lappang általában a parlamentekben, melyeknek házai számos esetben bírósággá alakulnak, vagy kiegészülnek olyan bírósággal, mely az újonnan hozott törvényeknek az alkotmányvaló megegyezéséről dönt. Ezért helytelen a megkülönböztetés, hogy a *par excellence* bíróságnak, a párisi parlamentnek e parlament neve üres és csakis külső névrokonság. A XIII. Lajos alatt már elég erősen kialakult, s a régensség idején a Mazarin akaratóban élő fejedelmi hatalommal a párisi parlament szakasztott úgy áll szemben, mint az angol parlament az angol királylyal. Ezt már *Voltaire* is világosan látja, s az ő *Siècle de Louis XIV*-ában meg is írja: mint hangsúlyozta az udvar, hogy a párisi parlament egyszerűen csak bíróság, mely csakis arra való, hogy a király kegyelméből a polgárok peres ügyeiben döntsön, *et le parlement de Paris ne ressemblait pas plus aux parlements tenus par nos premiers rois, qy'un consul de Smyrne ou d'Alep ne ressemble à un consul romain. Cette seule erreur de nom...* és így tovább. Ám: *les citoyens de Paris et tout ce qui tenait à la robe voyaient dans le parlement un corps auguste qui avait rendu la justice avec une intégrité respectable; qui n'aimait que le bien de l'état et qui l'aimait au péril de sa fortune; qui bornait son ambition à la gloire de reprimer l'ambition des favoris et qui marchait*

d'un pas égal entre le roi et le peuple et, Sans examiner l'origine de ses droits et de son pouvoir, on lui supposait les droits les plus sacrés et le pouvoir le plus incontestable. Quand on le voyait soutenir la cause du peuple contre des ministres détestés, on l'appelait la pere de l'Etat et on faisait peu de difference entre le droit qui donne la couronne aux rois et celui qui donnait au parlement le pouvoir de modérer les volontés des rois. Ezt a *peu de difference*-ot általában szemmel kell tartani azóta már differenciálódott intézmények annak idején volt gomolygásánál. Vásárlott tisztség vagy választás útján való kiküldetés, személyes vagy képviseleti jog, királyi kinevezés vagy polgári megbízatás azokban az időkben nem oly nagy különbségek, mint manapság. Hiszen törvényhozás és törvénylátás, igazgatás és bíraskodás, sőt ellenőrzés és megtorlás is: még ina sem tud egyik a másiktól élesen elhatárolódni. Üres formasággá sülyedt bár: ma is a parlament ellenőrző hatalmának egyik szankciója a miniszterek vád alá való helyezésének joga. Szenátus vagy alsó tábla vagy parlamenti bizottság, mint említettük, bizonyos esetekben ma is egyetlen vagy közbenső vagy legfőbb bíróság. Bizonyos, hogy a parlament e törvény látó tisztje világszerte csökkent, megkopott, más kezekbe került, — de bizonyos az is, hogy ezzel egy csomó olyan föladat maradt el teendői közül, melyre való különös tekintettel fejlődött ki szervezete, a melynek híján ez, mint a vakondok szeme, használatlan csökevényesedik. Viszont, a mik egyéb természetű feladatai volnának a régiek helyett, azokról e szervezetben nincs elég gondoskodás, hogy kellő rugalmassággal hozzájuk tudjon simulni. A parlament alatt voltaképp abban a perczen ingott meg a talaj, mikor, teljesen képviseleti alapra helyezkedve, az egész nemzet képviseletét igényelte, és, mint Angliában, Franciaországban, Hollandiában, souverainné lett, kinek akaratával szemben a fejedelmi vagy elnöki veto csak formaság. Mert e perczen vállalt a parlament olyasmit, a mire, szervezetének más rendelkezések szerint való alakulásánál fogva, valójában képtelen. A nemzet egy-egy osztályának jogait személyes részvételükkel vagy közvetett képviseletben a parlament meg tudja védeni, de a nemzeti akarat kifejezésére a képviseleti alkotmány elégtelen. Ne mondják erre, hogy: ugyan, hát a fejedelem tudott a nemzet helyett gondolkozni, s a parlament ne tudna? A fejedelem nem a nemzet helyett gondolkozott, hanem a nemzet számára. A fejedelem a maga vagy az őt támogató rendek

politikáját csinálta, melynek számára meg kellett nyernie azokat, kiknek akaratától függött egy és más az országban, tehát például a köznemességet vagy polgárságot. Nem a nemzet *akart*, csak a gyengébb osztályok elfogadták — gyengeségből vagy ellenszolgáltatásért — a fejedelem vagy az uralkodó rendek akaratát. A parlament is képes arra, hogy egy-egy szűkebb körű kasztnak: papságnak, nemességnek, s talán, bár már nagyon csak talán, a polgárságnak érdekeit képviselje, a mely csak nevezi magát nemzetnek, valójában azonban osztály, melynek megvolt vagy megvan a szerencséje, de több joga sincs hozzá, hogy elmondja, mint a fejedelem: *l'état c'est moi*. Ám mihelyest valóban a nemzet képvisellete akar lenni: mentül őszintebben tör erre, mentül inkább általános választójogon alapul s erőviszonyaiban mentül hívebb mikrokozmosza akar lenni az ország s a társadalom makrokozmosának: a képviselleti alkotmány recseg, ropog, ingadozik; dilemmák útvesztőjébe téved; circulus vitiosusok örvényébe keveredik, és szűk, hasznavehetetlen és elégtelen. Körülbelül úgy, s talán ugyanazon okokon, mint valami régi, szép rokokó-szoba, mely gyönyörűen keretelte be a királyi *levert*, jó volt püspöki ebédlőnek s nemesi fogadó szobának, a gazdag polgár is valahogy hozzánevelődött túlságos pompájához s úri törekénységéhez, de ha a fenséges nép talál belé telepedni: míg a sokaság java künreked a folyosó, a benszorongók tülekedésétől recsegnek a finom bútorok, a kényelmesen ráterpeszkedők alatt szétmállik a gyenge párnásszék, sár lepi be a viaszos padlót, bagólé a selyem kárpitokat, s öt perc múlva a palota nem palota többé, hanem istálló. És, isten tudja, ebben nem egészen a plebs a hibás, mert az ő tágas és megfelelő kocsmaszíneiben nyugodtan, rendesen s emberségesen tudja megtartani az ő népgyűléseit.

II.

Hogy a képviselleti törvényhozás elégtelen az egész közönség képviselére: egyformán bizonyítják egyfelől a parlament legkülönbféle visszasságai, másfelől a legkülönbféle szerek és kieszelések, melyekkel tudatosan, sőt olykor öntudatlanul is e visszasságokon akarnak segíteni. Most, hogy Európa, Amerika, Ausztrália és Japán révén, Ázsia sorjában megpróbálkozott a legkülönbözőbb választási rendszerekkel, a közvetett választástól az egyenesig, a kerületitől a skrutiniumosig, az egyestől a

plurálisig, az általánosig, s a proporciósig: nyugodtan megállapíthatjuk, hogy egyik mód sem vált be s mindegyiknek vannak leküzdhetetlen hiányosságai, melyek valamiképen mindig a tiszta képviseletet hamisítják meg. Sehol sem győzik eléggé hangsúlyozni, hogy a népképviselet mindenkitől független legyen, kiküldetése tartamára még saját küldőitől is. Hogy van hát mégis, hogy valahányszor valami nevezetesebb és életbevágó újítás vagy cselekvésbeli kényszerűség váratlanul bukkan a parlament elé, felzúdul az általános kívánság: oszlassák föl a parlamentet, hogy a közönség, új választás révén, maga döntsön a reform sorsa felől? E kívánságot mindenki jogosnak ítéli — holott, ha a népképviselet igazán teljes népképviselet, e kívánság a legnagyobb illogika és sértő bizalmatlanság a parlament iránt. S még ezenfelül is: mikor a javaslat tárgyalásra kerül, a sajtó s a népgyűlések micsoda ostrommal kerülgetik a népképviseletet! S vajjon ez tiltakozik-e ez illetéktelen beavatkozás ellen? Dehogy tiltakozik: hasznát veszi, hivatkozik rá vagy meghajol előtte. Fáklyásmenetek és macskazenék, utcai tüntetések, melyekbe a katonaság is beleelegyedik: mindezek nyomják és influálják a legfüggetlenebb parlamentet is. Kamarák, egyesületek, vármegyék, ligák: mind belebeszélnek a parlament dolgába. Kormányok puhítgatják ismételt fölosztásokkal, pártklubok kötik meg taktikai határozatokkal, bizottságok terrorizálják vagy egész frakciók bénítják meg leköszönéssel vagy absztinenciával. Mindez kettőre vall: arra, hogy a parlament maga sem érzi magát teljes és tökéletes képviseletnek, s arra, hogy a közönség sem tekinti annak.

De nézzük a parlament munkáját. Legelsőbb is az ötlik szemünkbe, hogy a parlament nem dolgozik, nem is dolgozhat. Munkáját a bizottságok vállalták, de még ezek sem maguk végzik. Minden valamire való dologhoz hozzászól az egész közvélemény, hozzászólnak az érdekelt körök, a tudósok, a gyakorlat emberei s az újságok. A bizottsági tárgyalások e vitáknak a leszűrődései, a plenum a bizottságok mondókáit ismétli. A parlamenti vita üres formáság lett, mert parlamenti szónoklat nem győz meg senkit. Vita előtt ép úgy le lehetne szavazni, mint vita után, — a szavazatok aránya ugyanaz volna. S a szavazás? Ez sem afféle improvizálás; ez is a klubokban előre megállapított vagy kipaktált dolog, s a mai parlamentarizmusnak szálló igéje lehetne a Péchy Tamás híres kijelentése, hogy: itt nem igazságról van szó, hanem szavazásról. Maguk a par-

lamenti szónoklatok, kevés kivétellel, újság-cikkek utáni papolásai; újság-cikkekké, melyek mögött, a sajtó influáltsága révén, politikai kotteriák vagy személyiségek állanak, kik ekként sajtóban, népgyűléseken, klubokban, bizottságokban előre megcsinálják a dolgukat, a parlamentben már csak az utolsó formaságok vannak hátra, melyekkel maga a parlamenti tárgyalás is üres formasággá válik, tehát fölöslegessé.

Ám ugyane parlament, melynek munkássága csak forma szerint való, s ha eszköze, hát fölösleges eszköze a közakaratnak: egyúttal akadálya is lehet a közakarat érvényesülésének. Választók millióit nem lehet megvásárolni vagy megfélemlíteni, de néhány száz parlamentárist igen. Ugyanaz a parlament, mely vagy képtelen a köztörekvések kifejezésére, vagy, ha képes, annak fölösleges médiuma, nagyon alkalmas a személyes törekvések elősegítésére. A rendes vitákat kiszorítják a parlamenti pucscsok s az obstrukciós hadjáratok, s ezekben a nagyszájúság, a szépszavúság, a jó tudó vagy a vastag bőr, a lélekjelenlét s az ötletesség, a minek alapján semmi köze a politikához: mind politikai szerepet játszik, s hasonlíthatatlanul nagyobb, mint játszana például meetingekké s referendumokká szétosztott és decentralizált törvényhozásnál, hol az egyik körre gyakorolt befolyást a másik kör meg nem érezné, s az élő szó befolyását ellensúlyozná a tollé. A politikai dilettantizmus, mely szép hang, kellő műveltség s jó származás folytán véletlenségből színészi vagy egyházi helyett politikai pályára lép, politikai szerepre akkor is emelkedhetnék, de döntő politikai befolyásra, politikai fogvatkozásainál fogva kikristályosodások megakasztójává, s társaságbeli összeköttetéseinél fogva kormányok buktatójává soha. A parlament számos ily példát mutat, viszont arra is van már példánk, hogy a sokaság csodálatosképen nem mindig a csillogó értéktelenség után indul; a szocialistáknak, például, szintén vannak üres szószátyáraik, de igazi vezetőik és igazítóik majdnem mindenütt az ő legkomolyabb, legtudósabb s legbecsületesebb embereik. A parlamentnek nincs munkája, a mit ne másutt végeznének — viszont a parlament jó, ha a munka eredményét meg nem hamisítja. A parlament tehát rossznak rossz, de hogy szükséges rossz volna, az nem egészen bizonyos.

III.

Érdekes megfigyelni, hogy a parlamentarizmus mai betegségeknek jó része a hagyományos parlamenti hang megbontásának formájában nyilatkozik. Kell abban valami lényegességnek lenni, hogy ama forradalmi átalakulással, melyen körülbelül száz év óta a beszéd hangja, a kifejezés módja, az előadás szintje, egyszóval a *tónus* általment: legkeservebben s erejének legtöbb veszteségével a parlament tartott lépést. Szószék, színház, tudomány, irodalom: mind hozzáalakult a roppant változáshoz, mely, ha egyelőre talán nem is hatalomba, de a beleszólo közönség sorába milliókat emelt olyanokat, kikre, mint közönségre, eddig legfeljebb a falusi pap gondolt. A demokráciának napjainkig talán az legértékesebb diadala, hogy megtörte, megfélemlítette s véres iróniájával állandóan alul tartja az előkelőség tolvajnyelvét, mely nemcsak arra volt jó, hogy — mint Talleyrand már iróniásan mondta — elrejtse a gondolatot, de arra is, hogy elrejtse, leplezze, avagy örök természeti törvény vagy az emberi közösség legelőkelőbb kivirágzása gyanánt tegye magasztossá és hozzáférhetetlenné a monopóliumot, a privilégiumot s a kizsákmányolást. A demokrácia kíméletlenül tépi le a tógát, a prémes bundát s a csipkekendőt, hogy megtalálja alatta a mezítelen érdeket, s nyelvbéli kifejezésünkbea is kíméletlenek lettünk — vagy egyenesen, gorombaságban, vagy közvetetten, irónia formájában. Az irodalom, mely ösztönszerűen a forma médiumát keresi, természet szerint inkább az iróniát választja, mint a gorombaságot; a romantikusok hiába vegyítették az iróniát arisztokrata és rekatholizáló velleitásokkal: voltaképpen másfél századja, hogy benne lappang az irodalomban, ma már valósággal uralkodó forma, s még a kezelői egyéni hajlandóságától is függetlenül állandó ellensége az arisztokráciának, mert állandó leszállítója az előkelőség ama gögójének, mely mögött mindig kizsákmányolás lappang. Nos, a míg ez az irónia maga is finom és előkelő volt, a parlamentarizmus valahogy állta, s az angol parlamentarizmus fegyverei közt Foxtól Beaconsfieldig hasznos volt és diadalmas. De mióta az irónia vaskosabb, sőt mióta a gorombaság is szót kér a parlamentben, a parlamenti rend kilyukad bele. Egyszerűen: nem bírja, a házszabályok tehetetlenek vele szemben — viszont vannak immár jogos, mert eléggé megerősödött közönségbeli igények, törekvések és előrenyomulások, melyeknek e joguknál

s erejüknél fogva helyük lehetne a parlamentben, de a parlamenti rendnél és tónusnál fogva e helyet meg nem találják. Ez már megtörtént Bismarckkal is, kinek meg kellett engedni, hogy lovagszizmával tapodjon parlamenti rendet és tónust, és — ez mutatja a tónusnak s a parlamentarizmusnak esszenciális összefüggését: mindig egy csomó olyan jogot is eltaposott ezzel, melyet a parlamentarizmus lett volna hivatva erejében és épségében megtartani. De még inkább így van ez a demokrácia törekvéseivel. Vannak a társadalomban olyan nagy erők, melyek ellen ha csak a szó a fegyver, a szónak is nagyon erősnek kell lennie. A hazugságot, a gázságot, a törvénytípást, a kizsákmányolást s az alakosságot nevéen kell nevezni, különben az eufemizmus redői közt menedéket talál. Bizonyos fajtája a hódolatnak s a tiszleletnek, melyet az uralkodó társadalom a maga érdekei biztosítására törvényben ráparancsolhat minden polgárra: a parlamenten belül nem lehet kötelező azokra, kik éppen e monopólium ellen akarnak küzdeni — viszont megszegésük az indulatok megfékezésére alakult parlamenti renddel még kevésbé fér meg, mint a büntetőtörvénynyel. Felesleges halmozni a példákat, melyek megvilágítják, hogy a demokrácia mind nehezebben talál helyet a parlamenti tónuson belül, e tónus pedig csak aránytalanul csekély engedményeket tehet a demokrácia terjedésének.

Ez bizonyára külső, formaságbeli dolog, de végre is: maga a parlamentarizmus nem forma-e, s közjogi dolgokban a forma nem lényeg-e? Hiszen egy még sokkal külsőbb formaság: a parlament tárgyalási nyelve, kezd mindeneknél erősebb felrobbantója lenni a komoly és nemcsak forma szerint való parlamentarizmusnak. A sokaságnak a parlamentbe való özönlésével beözönlőnek oda a nemzeti igények is, s míg az imperializmus haladása mind különbözőbb rétegek számára tesz szükségessé közös parlamenteket, az úgynevezett nemzeti eszme haladása mind lehetetlenebbé teszi a közös tárgyalási nyelvet. Egyfelől az emberek azt is jogaik közzé számítják, hogy ne kelljen más nyelven tudniok, mint a magukén, — ez gyakran a demokrácia kérdése is, mert a szegény embernek joga van a parlamentbe jutni, de nincs módja nyelveket tanulni. Másfelől a nemzeti féltékenység tiltakozik a felsőbbbségi igények ellen, melyeket a köteles idegen nyelv révén az idegen fajta gyakorolna rajta. Ma még minden ír tud angolul s minden flamand tud francziául. De lesz idő, s nincs is oly messze, mikor joggalanság

lesz, megkövetelni az írtól, hogy angolul tudjon, és ostobaság az angoltól, hogy írül tudjon. Am valamelyes megegyezés még képzelhető ott, a hol csak két nyelvről van szó. De vannak állami alakulások, melyeknek részeit gazdasági érdekek egymásra utalják és bizonyos dolgok tekintetében közös parlamentbe, — s ez érdekek e parlamentben egyensúlyban állhatnának, ha nemzeti mozzanatok ez egyensúlyt meg nem bontanák. Mentül több az alkotó elem, annál szükségesebb a közös parlament, de viszont annál inkább fizikai lehetetlenség a nyelvkérdésben való megegyezés, míg csak minden miniszter és minden paraszt nem lesz egy-egy Mezzofanti, s ha tudna is, akarna egy-egy Mezzofanti lenni. A nyelvnek, sőt, mint Francia-, Olasz-, Spanyol- és Németországban, a dialektusnak is esetleg bizonyos jogos partikulárizmust magában rejtő kérdése: meg lehet jósolni, hogy egy emberöltőn belül leküzdhetetlen akadályul áll majd a parlamentarizmus elé, melynek, ha nem bevallottan üres formáság, mégis csak lényeges föltétele, hogy az emberek egymást megértsék benne.

S nunc ad fortissimum. Ha a parlamentarizmus eddig ismert és gyakorlatba állított formái közül csak egy is megfelelőne abbéli rendeltetésének, hogy hű kifejezője legyen a közakaratnak s hű tükre a közönségbeli erőviszonyoknak: kellene egy parlamentnek lenni, mely még nem ismerkedett meg az obstrukcióval, beszámítván ebbe a fogalomba nemcsak az agyonbeszélést, de egyfelől a durva pofozkodást is, másfelől az előkelő bizottságbeli agyontanulmányozásokat. Ilyen parlament aligha akad pedig, ne feledjük el: arany-igazság, hogy nincs obstrukció, mely győzné szuszszal, ha a jól vagy rosszul értesült közvélemény nem fuj bele lelket. Ennek csak egy magyarázata lehet: az, hogy a mának erőviszonyain belül állandóan bontogatják szárnyukat a holnap erőviszonyai — s a parlament, mely az erőviszonyok bizonyos állandóságán épül, ez ingadozáshoz nem tud eléggé hozzásimulni. Ideális parlament az volna, melyet minden nap feloszlatnának s újra választanának. S ez volna, egyúttal, az ideális obstrukció is.

IV.

Párhuzamosan a panaszszal, hogy a parlament nem képes a nemzeti akarat kifejezésére, s ezzel egyben a közönség megvédésére, ugyanily erővel s gyakran ugyanazon ajkakon kél az ezzel ellenkező panasz is a parlament szeszélyeitől függő köz-

ponti kormányzat gyengeségéről, folytonosságának pártváltózásoktól való megszakítottaságáról, s ily módon a nagyobbszerű koncepcziókról való kényszerű lemondásáról. A porosz konfliktusos idők tipikus példája annak, a mi fajta tapasztalattal a mi bosnyák okkupációs ideink is szolgálnak, s minden újabb történet mutat rá példát nem egyet: hogy a nagy államférfiak legnagyobb koncepczióit, melyek számára a közvéleményt meg tudták volna nyerni, a parlamenttel szemben vagy nyílt erőszakkal, vagy a legnagyobb nyomás kifejtésével lehetett csak megvalósítani. Kezdve a III. Napoleon plebiszcitumán a mai svájci referendumig: nem kell azt hinni, hogy a képviseleti parlamentarizmus e korrektívumai csakis a népakaratnak a kormány nyomásával szemben való biztosítását szolgálják. Nem egyszer inkább arra valók, hogy hatalom és népakarat a parlament feje fölött találkozzék, annak akaratát kijátszva s a magáét parancsolva rá. Mentül többfélék és szédületesebbek az akarva- nem akarva a kollektivizmus valami alakja felé száguldó mai állam föladatai, annál szükségesebb, hogy a központi hatalom ne csak erős, de elhatározásaiban s intézkedéseiben mind szélesebb körben független és önálló lehessen. A fejlődés ama tipikus menete, mely régi fokoknak magasabb fejlettségű megismétlődésében áll, ritkán látszik meg szembe- szökőbben, mint az igényekben, melyeket a mai ország a mai kormányzat iránt támaszt. A mely kormányzat ezeknek jól megfelelően: voltaképp abszolút hatalmúnak kéne lennie, abszolútabbnak bármely czézárnál s napkirálnál, s ideális kormány az volna, mely abszolút hatalommal jelentene olyan államot, a mely minden osztályt magába zár. Bizonyos, hogy ily kormányzat számára nem segítség, hanem akadály a parlament, — aminthogy a legtöbb mai parlament sorsa azt mutatja, hogy a népképviselet nem egyéb többségalakító kohónál; mihelyest a többség megalakult: abszolúte uralkodik a parlamenten, mint a hogy a kebeléből kikerült kormány, a parlamenti vezérlet révén, abszolúte uralkodik a többségen. Modern, erős és népszerű kormányt nem a parlament esetről-esetre való elhatározásai kötnek, hanem köti pártjának és saját magának székfoglaláskor adott programmja, mely természet szerint csak nagy vonású és általános lehet. Erős központi hatalom, melynek ellenőrzésére és irányítására elegendők olyan általános utasítások, a minőket a választó szavazatával elfogadott program maga is megadna már a kormánynak, a melyet viszont

kormányra hini elegendő volna a plebiszcitum s uralomról leszorítani elegendő volna akármely javaslatát, főképp a költségkérőket, elvető referendum: ezekután voltaképpen mi szükség van arra, hogy e megválasztott parlament még működjék is, és a referendumban elfogadott javaslatot maga is elfogadjja?

V.

Itt egy perczre meg kell állanunk, s egy pillantással egybefoglalnunk e fejtegetés egymás mellé rakott mozaikdarbjait. Jól szemügyre véve a parlamentarizmus ellen tett jogos kifogásokat, három csoportba oszthatjuk azokat. Az egyik olyan fogyatkozásoké, melyek a parlament származásában, a maitól eltérő feladatai körül való alakultában gyökeredznek, *s melyektől ment lehet az olyan törvényhozó forma, mely a törvényhozás mai földataiból néne ki.* A másik csoport olyan nehézségeké, melyek, mint a nyelvzavar, az obstrukció s egyebek, szintén *nem a törvényhozást teszik lehetetlenné, csak a parlament útján valót.* A harmadik végre olyan bajoké, melyek — mint az, hogy a parlament munkáját az újságok, a népgyűlések, a bizottságok s a kormányok végzik; hogy kormány és közönség feloszlatással vagy reverzálisokkal, plebiszcitummal vagy referendummal igyekszik megkötni a parlament önkényét — a parlamentarizmuson belül beteges formák, de menten egészséges és czélszerű módokká és formákká válnak, mihelyt a parlament médiumának kiküszöbölésével, *e formák kombinálásában és szerves összeforrasztásában próbáljuk látni azt a valamit, a mi a törvényhozás munkájában csődöt mondó parlamentarizmust fölváltsa.* Mint a hogy a közvetett, médiumon át való választási formát, mely valaha jó és czélszerű lehetett, a mai fejlődés a lehető legegyszerűbb módon változtatta meg, a médium kiküszöbölésével: a modern fejlődés gyorsan közeledik — országja s annak fejlettsége válogatja, mily gyorsan — az idő felé, melyben a médiumon át való törvényhozást a közönség ép oly felesleges kerülő útnak érzi majd, mint érezte a médiumon át való választást, — s észrevénén, hogy a parlamentarizmus úgynevezett bajai nem egyebek, mint a parlament médiuma fölslegessé váltának tünetei s a helyébe kívánkozó új formának kiütődései: egyszerűen kiküszöböli majd a médiumot, a parlamentet, s helyébe teszi az új formát: az újságok, gyűlések, bizottságok, törvényhatóságok s egyéb hivatalos és nem hivatalos egyesülések és intézmények munkásságától megelőzött *népszavazást.* Szúrjuk közbe, hogy

ez előkészítő vagy rostáló intézmények közt nagyon jól el lehet képzelni a mai parlament valamiféle csökevény alakját, mint a hogy, megfordítva, a mai orosz abszolútizmus rendszerén belül az államtanács intézményében már meg van a parlament csirája. Mint elébb a modern kormánynál megláttuk, a modern törvényhozásnál is meg fogjuk látni a magasabb fokon való visszatérés fejlődési törvényét; ha a képviseleti törvényhozásra való áttérés okai alapján jórészt technikaiak voltak, a közlekedés, az elfoglaltság s egyéb okok nehézségeinél fogva mind lehetlenebbé válván, hogy, mint hajdanában, az egész közönség a maga személyében seregelhessen össze a törvényhozásokban: a technika, a közlekedés s a közműveltség mai fejlettsége már elképzelhetővé teszi a képet, melyet még nagyobb fejlődés természetessé és valósággá emelhet, hogy a közönség minden tagja a maga személyében vehessen részt a törvényhozásban. Ismerjük el, hogy ez távoli lehetőség, — de a ki ismeri Svájcot, Norvégiát és Svédországot, az újságolvasó parasztot, a klubba járó munkást, a telefonáló kofát, a parasztegyetemeket s a parlamentekbe küldött tömeges kérvényeket: nem utópista, ha egyebütt is ilyen fejlődést vár, e fejlődésnek pedig a népszavazásos törvényhozás felé való haladását. A mi magunk alkotmánytörténetében nem szembeszökő példa-e a nádori méltóság megszűnése, melyet nemcsak a felelős minisztérium tett feleslegessé, de még sokkal inkább a gyorsvonat, mely négy óra alatt repíti Budára a királyt vagy Bécsbe a minisztert? A mily vérmesség volna az állítani, hogy a törvényhozás közvetlen formája ma, mindenütt és minden átmenet nélkül megvalósítható, annyira süket a füvek növése iránt, a ki nem veszi észre, s ha nem hallja és látja, meg nem érzi, hogy a fejlődés e forma felé tart, mely intézményül együtt fog kikristályosodni azzal, a minek kezdetei a parlamentet bontogatni kezdik: az érdekkörök szolidarizálódásával s az összes osztályoknak az állami hatalomba való betelepedésével, — s melynek részletei olyan igazgatás és alkotmány-technikai problémák, melyeknek mai elképzelgetése utópia volna, de viszont kishitűség és naivság volna azt hinni, hogy e részletek nehézségén az egész szükséges fejlődés megakadhat.

VI.

Összegezzük: nem áll, hogy ne tudnánk mit tenni a megingó parlamentarizmus helyébe, sőt inkább az az igazság, hogy a parlamentarizmus megingatói közt legnagyobb erő épen amaz újabb kormányzati és törvényhozási forma, mely, fejlődőben, a helyébe kívánkozik. E forma vagy ez új alkotmány röviden és nagy általánosságban nagy hatáskörű és erős központi kormány, melylyel szemben törvényhozóul, ellenőrzőül, kormányon megtartóul vagy arról lebuktatóul általános népszavazás áll. A mai állapotokból kiinduló gondolkodás olyasfélekép képzelje ezt, mintha a mai svájcki referendum kivétel nélkül minden törvényjavaslatra kötelező volna, viszont a parlament vagy egyáltalában hiányoznék közvetítő alkotórészei közül, vagy nem volna egyéb az előkészítő, megbeszélő, bíráló vagy véleményadó testületek egyikénél. E formában a ma csak választáskor szavazó közönség szavazna le mindazon esetekben, melyekben ma a parlament szavaz — viszont törvényes és intézményes renddé válna, a mi ma csak kezdődő szokás, hogy a kormány vagy más kezdeményező kellő időben nyilvánosságra bocsássa az ő javaslatait, a mikhez hivatalból szóljon hozzá minden olyanféle testület, mint a milyenek a mai közigazgatási egységek, vármegyék, törvényhatóságok, kereskedelmi, ipari, ügyvédi, orvosi és munkás-kamarák, szövetkezetek és egyebek. Ezzel szükségképpen együttjár, hogy egyfelől a mai központi parlamentek ügykörének egy jó része átszálljon a különböző autonómiákra, másfelől, hogy míg a törvényhozás határozatai a maiaknál valamivel ritkább s nagyobb vonású utasítások, vagy pedig, ellenkezőleg, egész kódexek vagy nagy költségvetések volnának: a részletekben a jövődő kormánynak nagyobb elhatározási köre és szabadsága legyen, mint a maiaknak van. A testületeken kívül, melyek hivatalból kötelesek a javaslatokat tárgyalni *(s melyeknek, mint a mai érdekkörök szerint való csoportosulást mutató fejlődés sejteti, a jövődőben mind nagyobb és döntőbb jelentőségük lesz)*, tetszésük szerint tárgyalhatják a közdolgokat az újságok, a népgyűlések s a pártgyűlések, s mire a szavazás napja elérkezik, teljesen kialakult közvélemény tükröződhetik le abban. Az autonómiákra és községekre decentralizált helyi törvényhozás a maga körén belül ugyanúgy mehet végbe, mint a központi és általános . . . Ezek különben már részletek, melyekbe *ma* belemerülni, ismételjük: utópia, de melyeket, ha

képzeletünk akaratunk ellenére is tovább szövi e gondolatot, a teljes tudományos biztonság jogával építhetünk azon az alapon, hogy a jövő fejlődés a maihoz képest ezer technikai könnyebbséget, hasonlíthatatlanul műveltebb, szindikátusaiban, trusztjeiben, unióiban s kamaráiban fegyelmezettebb és tudatosabb emberanyagot, valamint — a munkaidő csökkentésén dolgozó mozgalmak folytán — több ráérő időt is ad e konstrukció számára, mely, fejezzük ki szabatosan: nem tolja el a törvényhozás és a végrehajtás mai határait, csak, egyfelől, megosztja a törvényhozás mai munkakörét a központi törvényhozás és az autonómiák között, a végrehajtásnak pedig, részletekben, a mainál nagyobb szabadságot ad. Ha azonban e sorok írójának magának is szabad ez ötletét tovább szőnie, szabadjon azt állítania, hogy a közönségnek s egyes embereinek ez intézményes törvényhozó munkássága aligha fog több idejébe kerülni, mint a mennyit egy mai műveltebb s biztos kenyerű polgárember idejéből elvesz a kávéházi és kaszinói politizálgatás, — s hogy ez alkotmány, melynek kiegészítésül ugyan föltétlenül nem szükséges, de melyen belül található helyet és hatáskört a mai fejedelmi vagy államfői hatalom is, minden mainál jobban megfelelne a mai elégedetlenség okán tompán forrongó ama kettős vágyakozásnak, hogy a törvényhozásban valóban a közakarat fejeződjék ki, s a kormány mégse legyen erőtlen, tehetetlen és kegykeresésre utalt.

A technikaiaknál sokkal komolyabb, nyomatékosabb s a felületes olvasónak is menten eszébe ötlő az ellenvetés, hogy ez alkotmányi formában vajmi kevés a biztosíték az ágyuktól és hadseregektől támogatott, s erejében s hatáskörében a maihoz képest meggyarapodott központi hatalom ellen. Való igaz — vajmi kevés volna: ma. De mint a hogy eddig fejlődött, a hadsereg is együtt fog fejlődni, alakulni és változni az állammal, a társadalommal s az ezeken belül való hatalmi viszonyokkal. Már a mai népsereg sem oly alkalmas eszköze a fejedelem minden akaratának, mint volt a régi zsoldos sereg, s a jövőendő nemzeti hadsereg vagy milícia vagy mi egyéb lesz, nem lesz oly alkalmas eszköze a központi kormány akaratának, mint a mai hadsereg a mai kormányzatoknak. Mint a jövőendő államban, a jövőendő hadseregben is mindnyájan benne leszünk. A hol pedig mindnyájan együtt vagyunk, ott csak egy akarat van: a mindnyájunké. Kézenfekvő ellenvetés volna, a mely így szólna: »Jó, fogadjuk el e képet jövőendő lehetőségül, de ismerjük el, Hogy csak ideálisan lehetséges, ideális állapotok közt, melyeket

a mi mai körülményeink s képzeletünket szolgáló adataink szerint csak egynyelvű és egységes nemzeti államok közelítenek meg, sőt nem is államok, csak egy állam: Franciaország. Ez mindenesetre az új forma ellen szól; ellene szól, hogy alapjában reakziós — ellenben a régi, a parlamenti forma mellett szól — minden tagadhatatlan fogyatkozásai mellett — az a valóság, hogy, mint a német birodalomban s Olaszországban: a központi parlament igazában egyetlen összefogója a centrifugális törekvésekkel teljes részeknek, vagy, mint a magyar birodalomban, nemcsak ez egység megőrzésének, de e megőrzés titkának: a magyarság vezérletének is egyetlen föltétele.«

Ez ellenvetéssel szemben tisztázzuk elsőbbsen is, hogy e fejtegetés a népszavazásos törvényhozást nem mint a parlamentinál föltétlenül jobbat ajánlja s nem izgat a mellett, hogy mindjárt és mindenütt tegyék e formát a mai parlamentek helyébe. Csak megállapítja, hogy, a hol a parlamentarizmus csődöt mond, s nem tud megfelelni hivatásainak: elképzelhető, sőt kínálkozó egy másik forma, mely e hivatásoknak jobban megfelelne és tulajdonképen szervesen növe ki a parlamentarizmusból, ahhoz képest igenis magasabb és tökéletesebb forma. A mi azonban az ideális körülményeket illeti: inkább az a szembeszökő, hogy míg a parlamentarizmus fennakad már a többnyelvűségnek olykor nevetségesen alárendelt mellékességein is: a vitatkozásban és izgatásban decentralizált, s csak a végső döntésben egészbe szoruló népszavazásos törvényhozás számára ily nehézségek nincsenek. De különben: semmi ok nincs meg nem engedni, hogy a hol a parlamenti formának hivatása van; a hol e hivatásának meg tud felelni s a valóságos erőviszonyok nem lyukasztják át a konstruált föltételeket, melyeken a parlament épül: ott csakugyan fölösleges a parlamentet azzal a magasabb formával fölváltani, mely életrevaló és erős természet szerint csak mint szükség- és erőviszonyok érlelte továbbfejlődés lehet. De szabadjon egy csepp kétséggel illetnünk az első hallásra megdönthetetlennek tetsző állításokat, akár a magyar, akár az olasz s a német központi parlamentekről. Szabadjon — elvont fejtegetés körén belül tekintetek nélkül való ridegséggel — megjósolnunk, hogy a hol a parlament úgynevezett választási geometriának a kikristályosodása: ott vagy megfelel a parlament a valóságos erőviszonyoknak, s akkor a geometria fölösleges, vagy nem felel meg azoknak, s ekkor a geometria igen, hamar tehetetlenné és hatástalanná válik majd — sokkal

hamarább, mintsem elegendő időt és respiriumot biztosított volna arra, hogy a mesterséges geometria hatása alatt a valóságos állapotok hozzá alakuljanak e mesterséges konstrukcióhoz. Világosabban szólva: a hol a valóságos erőviszonyok nem törek-szenek közös egység felé, ott nem a parlament fogja legyőzni e centrifugális törekvéseket, hanem e törekvések fogják megbénítani és felrobbantani a parlamentarizmust. A hol viszont a valóságos erőviszonyok egység felé igyekeznek, ott nem kell attól tartani, hogy a törvényhozás kézzelfoghatóan intézményes egységének híja partikuláris törekvéseket nevelne a centrális törekvések nyakára.

Nem kell eltagadni, hogy a mennyiben a népszavazáson forma ma egyáltalában elképzelhető: igenis csakis mint legtöbb dologban nemcsak országárszenkint, de talán községenkin t is decentralizált képzelhető — de ez nem jelent nagyobb veszedelmet, mint hogy a birodalmi törvényhozás nem foglalokzik ezer, sőt tízezer olyan aprósággal és lényegtelenséggel, a mi nem tartozik rá, s a leendő angol törvényhozás lemond majd arról a gyönyörűségről, melytől a mai angol parlament nem ér rá dolgozni: hogy minden lóvasutra és vízvezetékre ő adjon szabadalmat. Az olasz s különösen a német birodalmi parlament egység megtartó szerepe sem oly feltétlenül bizonyos. Nem bizonyos, hogy ama *reichsmüdigkeit*-ban, melylyel különben a délnémetiség sokkal feltűnőbben kaczerkodik, hogy sem nagyon mélyen érezné, nincs-e nagy része a poroszság kormány- és parlamentbeli szemmel látható s ily kézzel fogható intézményekben nagyon is kézzel fogható nem vezérletének, hanem valóságos uralmának? Ellenben bizonyos, hogy úgy az olasz, mint a német egység s így parlament alapja a népszavazás — Olaszországban az egységet megalakított plebiszciztum, a német birodalomban pedig a központi parlamentet kiküldő általános választói jogsultság — s hogy Bismarck, kinek az effélék iránt volt némi szimatja, nem magában a központi parlamentben, hanem az alján lappangó népszavazásban látta a német egység biztosítékát s a hagyományos német partikularizmus ellenszerét, azt világosan bebizonyította azzal, hogy a népnek megadta a jogot a parlament megválasztására, de a parlamentnek nem adta meg a jogot a kormány megbuktatására. A Bismarck birodalomalkító alkotmányának szkémája ugyanaz, a mi a mi konstrukciónké: plebiszciztum és erős központi kormány, — de míg a Bismarck kormányának erejét csakis a felelőtlenység adja meg: a parlament

médiától megszabadult alkotmány a felelős kormánynak hatásköre s önálló intézkedési szabadsága tágításával adhat nagyobb erőt és hatalmat, mely ép oly kézzelfogható s mindig látható megtestesülése lehet az erőviszonyokban megokolt birodalmi vagy állami egységnek, mint a hogy a plebiszcitum — az olasz és a német történelem bizonyága szerint — legbiztosabb módja az egységi törekvések kifejezésének. Annyira biztos és annyira erős, hogy semmi egyéb törvényhozási forma nem bírja el ennyire veszedelem nélkül azt a minden körnek, foglalkozásnak, résznek és érdeknek önállóságra és autonómiára való törekvését, mely napjainkban látszatra ellentétesen, valósággal párhuzamosan halad az egységesítő imperiális törekvésekkel. A társadalomnak s a gazdasági életnek szemünk előtt készülő jövő formájában: a kisebb-nagyobb érdekkollektivitásokra való megosztás, melyben az egységek keményen tudják akarataikat érvényesíteni, e kollektivitások a parlamenttel versenyeznének s azt végre felrobbantanák, míg a népszavazásnak eszközeül kínálkoznak s annak hatalmát nevelik.

S itt a felelet arra aurádra is, hogy az itt konstruált forma reakciós. Az állam s hatalma mentül több osztályt s kört zár magába, s ezek autonóm törekvései és egységei mentül számosabbak, annál szükségesebb és elkerülhetlenebb a központi vezérlet bizonyos önállósága s a mainál nagyobb ereje. De ha ma az államhatalom bennem avatkozását és ereje megkötöttségét kívánó liberális tanítások természetes védelme az állam hatalmán kívül maradtaknak vagy abba teljesen be nem jutottaknak azok ellen, a kik annak birtokosai (bár, igaz, a teljesen jogtalan osztályok már ma is az állam beavatkozásához menekülnek azok ellen, a kiknek emelkedésére az államot alakított osztályok féltékenyek): itt is, mint a hadsereg kérdésében, a kormányzó hatalom erejének veszedelmei együtt csökkennek az államot jelentők körének gyarapodásával és semmi veszedelme nem marad ott, a hol — s ez a népszavazásos alkotmány fő feltétele — minden osztály belül van az alkotmány sánczain. A *Republik, den Grossherzog an der Spitze*: ötletnek csak jó karrikatura volt, de valóságul beválhatik jó valóságnak.

Veigelsberg Hugó.

AZ IMÁDKOZÁS SZÜKSÉGLETE ÉS PSYCHOLOGIAI FÖLTÉTELEI.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Imádkozni; könyörögni; kérni valamely kegyet, kedvezményt; esdeni: oly mélyen emberi és mindennapi dolgok, hogy csodálkozunk kell azon, hogy a psychologia értekezései, könyvei és folyóiratai, — legalább a legelterjedtebbek — egyáltalában nem tesznek róluk említése. Az etnográfusok és szociológusok bőséges és alaposan, beigazolt fejezetekéi szolgáltatnak a kérdéshez, de, sajnos, az imádkozással csak mint valamely nyilvános cultus kiegészítő részével foglalkoznak. Ám e helyett a teológusok, az egyházi írók és a kegyes könyvek e részt gazdag és értékes okmányokat nyújtanak. Leginkább ez utóbbiakat kihasználva megkíséreljük vázlatát adni az ima psychológiájának.

I.

Az imádkozás szükséglete történetének, legalább nagy vonásokban, hasonlítania kell bármely más szükségletünk történetéhez. Párhuzamuk nagyon tanulságos és fölvilágosító lenne. Ezért fájlalnunk kell mindenkép, hogy senki sem gondolt még szükségleteink és szokásaink psychológiájának tanulmányára. S ezt annyival inkább fájlalnunk kell, mert e tanulmány folymában minduntalan homályos pontok tartóztatnak fel.

A könyörgés, fohászkodás, kérés, ima feltalálható a mindennapi, közönséges életben, ép úgy, mint a vallásos életben. S a mit az egyikről mondunk, a másikról is áll. A következőkben majd meglátjuk, hogy mindenben hasonlóak. Csak egy tesz különbséget közöttük: a lény, a melyhez a kérés intéztetik. Magára a tisztán erkölcsi kérésre, a szeretet szavaira nem aka-

dunk-e rá az irodalmi és zenei életben (invocatiók, himnuszok, monológok, imák, énekek stb.) a szerelmi viszonyokban, beszélgetéseinkben, s szívünknek bizalmasaink és szülünk előtt való föltárásában?

Ez oly igaz, hogy *Tylor* (a »primitiv kultúra« című művében) az ima anthropomorph típusát és eredetét a könyörgőnek aláztatos tartásában találja, a melylyel meghajlik ura előtt, hogy neki ajándékot ajánljon föl s hozzá kérest intézzon. Odébb hozzát teszi: »Nézzük meg, mi történik az életben, ha a szegény a gazdagnak vagy befolyásos embernek ajándékokat nyújt, hogy tőle előnyöket eszközöljön ki, benne védőpajzsra tegyen szert, valamely baj ellen, hogy segítséget és pártfogást leljen, bocsánatot nyerjen a sérelemért stb.«

És ez oly igaz, hogy a kegyes írók folyton ismétlik előttünk: »Számotokra, a kiknek nincs már apátok sem anyátok, hogy szerethetnének, s számotokra, a kiknek szükségetek van a szeretetre, ott van az Isten, az apátok és anyátok . . . Számotokra, a kiknek senkitek sincs, hogy védelmetekre jönnön, s számotokra, a kiknek támaszra van szükségtek, ott van az Isten, a ti védőtök . . . Számotokra, a kiknek nincs barátotok, hogy megvigasztalna, s a kiknek vigasztalásra van szükségtek, ott van az Isten, a ti barátotok . . . Őrizzétek meg gyermeki együgyűségteket, hogy úgy beszélhessetek vele, a hogyan anyátokkal beszéltetek . . . Őrizzétek meg tiszta bizalmatokat, hogy úgy elmondhassátok neki szenvedésteiket, terveiteket, örömeiteket, a hogyan testvéreteknek elmondjátok . . . Őrizzétek meg érzelmes szavaitokat, hogy megmondhassátok neki, mily boldogok vagytok, hogy vele barátságban élhettek, mint, a hogy megmondjátok gyermekkori barátotoknak . . . Istennek kell életünk rendes társának lennie . . . Isten nem tiszta eszményi lény, szabad nekünk Őt úgy tekintenünk, hogy közelünkben van, hogy oly személy, a kivel állandóan viszonyban lehetünk . . . S ez a személy oly barát, a kit igaznak, jónak, odaadónak, hatalmasnak érzünk, oly barát, a ki védőnk, ihletőnk, örünk. Urunk lesz.« stb.

Ne csodálkozzunk hát, hogy ebben a szükségletben általános jellemvonásul megtaláljuk az egyetemességet és a viszonylagosságot.

* Lásd többek közt a *Paillettes d'or...*(„Aranyszemek”) című gyűjteményt, különösen 2. sorozatának 108. és köv. lapjait, 3. sorozatának 108. és köv. lapjait.

Egyetemes annyiban, hogy minden lelkes lényben nyilvánul, minden dolog iránt, minden dologban, nem véve ki azt a »néma kérés«-t sem, a melyet az egyik nem a másik nemhez intéz.

Megtaláljuk a magasabbrendű állatoknál; különösen a házi állatoknál s kivált a kutyánál. Figyeld meg, a mikor komolyan vagy tréfából megfenyegeted: pillantásával kérlel; félrevonul, lopva pillant rád, összekuporodik, kicsire összehúzza magát, a földre heveredik, nem ugat, eldugja a fejét vagy feléd nyújtja lábát, nyaldossa a kezét vagy a felé nyújtott tárgyat; hízelkedni akar.

Ámbár azt erősítgetik, hogy a gyermek nem hajlik természettől fogva a vallásos nyilvánulások felé, az egyszerű tapasztalat meggyőz arról, hogy kér, könyörög, esd, előbb taglejtéssel, később szóval.

S hogy e szemlét befejezzük, nyissák föl *Tylor* könyvét* s meglátják, hogy az imádkozás a vadak és primitívek közt ép oly elterjedt szokás, mint a civilizáltak közt.

Ismételünk kell, hogy egyetemessége abban áll, hogy minden emberi lény úgy van szervezve, hogy érezheti, tapasztalhatja, kifejezheti az imát. Valóban mindnyájunknak van karunk, kezünk, nyelvünk, szemünk, arczunk, azaz megvan mindenünk, a mi szükséges egy testtartás, arczkifejezés fölvételére, egy taglejtés végzésére. Másrészt van izomrendszerünk, agy velőnk, vannak mozgó és érző sejtjeink, azaz megvan mindenünk, a mi szükséges az érzetek, képek, érzéki észrevételek, fogalmak, érzelmi állapotok létrejövetelére.

S minthogy minden szervezet egyéni, át kell térnünk e szükséglet második általános jellemvonásának, azaz viszonylagosságának megvizsgálására.

II.

Ez a viszonylagosság több tényező eredménye, a melyek közül a legfőbbek: az egyén és temperamentuma, az életkor, a nem, a faj; a környezet, a körülmények, az utánzás, a nevelés, a szokás, az éghajlat, a történelmi időszak, az idő, a hely.

Nyilvánulásai erőben és minőségben eltérők lehetnek az egyének szerint, sőt a pillanatok és alkalmak szerint is, ha

* *A primitív kultúra.*

egyes személyről van szó; előbbi vagy mostani dispositióihoz képest, egészséges vagy beteg állapotához képest.

A hívő nem mindig lángoló buzgóságú imáiban; ez függ a napoktól és körülményektől, bánatától, örömeitől, vágyaitól sóhajaitól, reményeitől és csalódásaitól. Figyeljük meg, hogy e különbségek nemcsak magában az imában érezhetők, nemcsak megválasztásában, szavaiban, ajánlásában, kifejezéseiben, hanem tartamában, indulati színezetében is. S változatok jelentkeznek magának az imának tartama alatt; a kifejezett érzelmek, a szavak indulati és érzelmi atmosphaerája szerint. Sőt néha a lángoló buzgalom közepében ellankad vagy lehül.

Számtalan példa bizonyítja, hogy ez a jelenség különböző egyéneknél más és más módon nyilvánul. Ily példák: Szent Ágoston és assisi Szent Ferencz; Pascal és salesi Szent Ferencz; Bossuet és Fénelon; egy pap és egy laikus stb.

Az egyén vérmérsékletének is meg van a maga szerepe. A melancholikus egészen másképp érzi az ima szükségletét, mint a sanguinikus; s ha természete hajlamosítja a pessimismusra, ha mindig feketén látja a dolgokat, másképp fogja érezni, mint az, a ki csak melancholikus rohamon megy át. A siránkozó természetű sokkal gyakrabban fog imádkozni, kérni, könyörögni, mint a zárkózott természetű.

Minden más körülményt egyenlőnek véve, az a kor, a melyben e szükséglet a legáltalánosabban s legsűrűbben jelentkezik: az ifjúság és öregség. Ez semmiképp nem egyértelmű azzal, hogy ne találkoznánk vele a serdülőknél s a teljes férfikoruknál is. Lehet, hogy bizonyos egyénben kizárólag az érett korban nyilvánul meg. íme egy példa, mint száz: Marceau százados * semmiféle komoly vallásos nevelésben nem részesült, ifjúsága nyíltan atheista volt, s ekkor jámbor könyvek olvasásának és kegyes beszélgetéseknek előkészítő ideje után nagy-
rögtön érezte az imádkozás szükségletét*

»Kertemben sétáltam« — így beszéli — »s elgondolkodván mindazon, a mit mondtak nekem, keresztet akartam vetni. Kezem homlokomhoz emeltem, de hirtelen rémülten visszafordultam s mindenfelé néztem, hogy lássam, észrevettek-e? Boszan-

* L. Leon Aubineau művét (Les serviteurs de Dieu. I. k. 477. 1.), vagy Maine de Biran Journal intimejét. Ez utóbbi láttatja vallásos evolútióját, a mely imára vezetett. L. még Leuba I. H. érdekes enquete-jét: A study in the Psychology of Religious Phenomena. (American Journal of Psychology. 1896., VIII. k. 309-385.)

kodva magamon, befejezem üdvösségem jelét. S ugyanebben a perczen minden tagomban mintegy villamos áramot érzek, hirtelen verejték lepi el testemet . . . Nem tudtam többé, mi történik bennem. Ezer ellentétes és meghatározhatatlan érzélem hullámszik szívemben, könyeket ontva térdre borulok, ugyanabban a kertben; megpróbálom a Miatyánkot elmondani; elfeledtem. Szobámba tértem, előkerestem szolgálóm imakönyvét s elolvastam a Miatyánkot és Üdvözlégyet.«

A nem befolyása. Be van igazolva, hogy a nő jobban hajlik rá. Saint-Martin azt mondja, hogy a nőnek különös adománya az ima. Vajjon természetének következménye-e ez, a mint *Spencer** állítja, vagy neveléséé, a mint közönségesen vitatják? Ha az ember fontolóra veszi, hogy a nő jobban hajlik a jóakaratra, könyörületre, felindulásra; hogy inkább törekszik ezeket mutatni, nyilvánítani az élet apró körülményei közt; hogy másrészt a jó emberek, a jó szívűek egyszersmind érzékenyek, résztvevők és szívesek, kérés, esdés, reszkető hangú könyörgés felé inclinálnak: inkább *Spencer* véleménye felé kell hajolni.

Mindazonáltal óvakodjunk elhanyagolni a nevelés befolyását. Ezt a befolyást nem tartjuk túlnyomónak; nem működik, csak ha a személyben meg vannak a csirák, a melyeket ki kell fejlesztenie, (emotionális, intellectuális vagy morális csirák e, ez közömbös), oly csirák, a melyeknek kifejlése egyének és körülmények szerint nagyon eltér. Miután e megszorítást megtettük, szívesen elismerjük közremunkálásának hatalmát és fontosságát a fajra nézve, noha ez a működése egyének szerint viszonylagos. A szív és ész nevelésének hatása alatt (bármilyenek voltak a nevelés gyakorlati módszerei és eszközei), cselekszik annyi alázatteljes, buzgó és lángoló lelkű ember. A nevelés értelmi, érzelmi és mechanikus szokásokat hoz létre.

Ez odavezet a szokás befolyásának kérdéséhez. Aligha szükséges bizonyítani, hogy azoknak, a kik az ima elméletét és gyakorlatát bírják, több alkalmuk van az imádkozásnak és az ima nyilvánításának szükségét érezni. Ha valaki hozzászokott, hogy minden alkalommal imádkozzék, ennek nemcsak taglejtése válik gépiessé, hanem agyvelejének működése is. Nézzük azokat, a kik imáikat mormogják, vagy a kik olvasójukat morzsolják stb.

A környezetnek kétségkívül meg van a maga befolyása; de ez csak viszonylagos, mint minden befolyás. Hogy lehetne

* *Principles of sociology.*

másképp megérteni azt a szentek vagy hívők életrajzában oly gyakori ténytet, hogy a hivatás harcra kél a családi környezet ellentállásával? Ha az egyénnek magának jámbor hajlamai vannak, ha a környezet hívő, az ima szükséglete — semmi kétség, — annál jobban fog nőni. S a milieu működése a példában és utánzásban is nyilvánul. Gondoljunk az ennek vagy annak a szentnek tett fogadalmakra, a neki bemutatott ájtatóságokra, a zarándokutakra, cultusának föléledésére stb.

A hely befolyása. Az ima szükségét jobban kell éreznie az embernek templomban, a maga szobájában, a magányban, mint társasági összejöveten; jobban sötét zugban, mint verőfényes helyen stb. A protestánsok közé száműzött katolikus erős szükségét érezheti az imának.*

A történelmi korszak befolyása. A középkort szokás idézni, mint a vallásos túlizgatottság korszakát. Nagyon tartok tőle, hogy ez a történelmi olvasmányok tükrének hatása, a történetírók erőszakosan tömörített és rövidített optikájának hatása; ezek — mint különben mindenki, a ki ír, — nem mondhatnak el mindent, csak a kiemelkedő tényeket; a jellemző, fontos dolgokat beszélnek el.

Lehetséges mégis, hogy ebben a korban többen s gyakrabban érezték az imádkozás szükségletét; de vajjon socialis, gazdasági, politikai körülmények okozták-e ezt inkább, avagy tisztán emberi, többé vissza nem állítható, nem orvosolható s természetünkben gyökerező körülmények? Megannyi megoldandó probléma!

A faj befolyása. Úgy látszik, mintha a déli népeknél az ima szükséglete gyakrabban nyilvánulna, mint az északiaknál. De ez csak egy külső jelenség egyszerű megállapítása.

Úgy látszik, hogy az éghajlatnak is van bizonyos befolyása. Azt állítják, hogy szélsőségei mellett az ima gyakoribb.

Jegyezzük ide végül az idő hatását: az orkán, a vihar, a fergeg, a cyclon, a köd, az ólomszürke ég, a szakadatlan eső, szárazság, a túlságos hideg vagy meleg, a heves szél, kétségkívül hatnak a könyörgés, esdeklés, imádkozás szükségletére.

A kultúra, a mely követi, folytatja vagy betetőzi a nevelést, rombolólag vagy erősítőleg hathat. S nem csoda, hogy az érzelmi kultúra erősíti és öregbíti az imádkozás szükségletét, míg viszont az értelmi kultúra lassan vagy egyszerre elnyomja. Ez a hatás is egészen viszonylagos és egyéni; újból rábukkanunk a jellem és

* Leon Bloy, a *Mercure de France*-ban (1901 jún. 648. 1.).

vérmérséklet befolyására. A félműveltség hatása nyilvánvaló, különösen az ifjúkorban: pl. azt tudni, hogy a vihar tisztán természeti jelenség, a melynek ismerjük az okait és okozatait, mindenesetre leszállítja a segítségkérés alkalmainak számát; de ez nem fékezi meg az ösztönszerű félelmet, borzalmat. Az érett korban ellenben a kultúra táplálni látszik az imádkozás szükségletét a csodálat, lelkesedés folytán, a melyet a mélyebb és szélesebb ismeret ébreszt. A példák fölös számúak; ragadjunk ki közülök kettőt találomra. Lássuk, mit mond *Sabatier* »A vallásbölcselet kísérlete« című művében. Megvallja, hogy mentői korosabb lett, annál vallásosabb lett, azaz mint több alkalma van fölindulni az ima által. Vagy lássuk *Gaudryt*, a ki »A bölcészeti őstörténet kísérlete« című művét, elmélkedés és munka hosszú éveinek gyümölcsét, az Istenségről szóló himnusz-félével fejezi be.

S most elérkeztünk az egyén előbbi vagy mostani egészséges vagy beteg állapotának befolyásához. Ha az ember benne van, vagy benne volt abban a lelkiállapotban, a melyet a teológusok »a malaszt állapot«nak hívnak; ha az ember fel van vagy fel volt indulva, örömtől vagy szomorúságtól hangolva; ha az ember szenved vagy szenvedett; ha az emberen erőt vesz vagy erőt vett a csüggedés, vagy a megsemmisültség érzete; ha az ember tudatosan vagy tudatlanul keres vagy keresett valami segédet, segítséget, a mely nem csak anyagi, fizikai, hanem értelmi, erkölcsi, érzelmi; vagy még, ha az ember tomboló öröm, túlaradó lelkesedés állapotában van, a mely bizalmast követel, a melynek szüksége van a lélek föltartására, az érzelem közlésére: holt bizonyos, hogy imára, könyörgésre, imáadásra fog hajlani.

A beteg, a testi fogyatékoságban szenvedő (tehetetlen, vak, nyomorék stb.) vagy krónikus bajban szenvedő inkább hajlik felé, mint az erős, egészséges és — ellentétben az elfogadott állítással — mint a hirtelen betegségbe esett. Ez a megfigyelés ténye. Az erősen s hirtelen megtámadott betegek semmikép sem gondolnak az imára. És még a jámboroknál is csak a lábbadozás korában válik érezhetővé ez a szükséglet. A szerzett vagy krónikussá vált testi fogyatékoság erősebben hat, mint a velünk született vagy múltó fogyatékoság.

S végül találkozunk az átöröklés oly nehezen megoldható kérdésével. Örökletes e az imádkozás szükséglete? A nemzés által öröklődik-e át, vagy a föld hatása folytán? Itt az embert nagy zavarba hozza az, hogy az utánzást, példát, környezetet,

nevelést, s magát az egyént e kérdéstől szét kell választania. Kívánságunk szerint föl lennének világosítva, ha az életrajzírók szabatosabb részleteket adnának hőseik őseiről, de ők legtöbbször megelégszenek rövid és közhelyszerű jelzéssel. *Ribot*-nak a »Psychologiai átöröklés«-ről írt könyvében, bármily alapos is, említést sem találok ezekről.

A mi az ima gestusát illeti, (azaz: hogy az ember a kezét összetéve fölemeli, s szemét égnek fordítja) az írók* ezt tanult és nem velünk született dolognak tartják. Én inkább kettéosztanám állításukat: velünk születettek az elemek, a melyekből a taglejtés összetevődik. S íme a másik meghökkentő kérdés: conventionalis-e a taglejtés, vagy benrejlik-e természetünkben, azaz természetesen fejlődik-e ki tagjaink sajátos és szükséges mozdulataiból?

Bármint áll is a dolog, körülöttünk általánosan megfigyelhetjük, hogy vannak örökletesen jámbor családok (úgy értem, hogy a melyek sokkal élénkebben érzik az imádkozás szükségletét); vannak más családok, a melyekben csak a tagok egy sora, nyilvánítja ezt a szükségletet; vannak végre mások, a hol a gyermekek szülei ellentétei és viszont.

E változatok tanulmánya után ténnyel felelünk erre az utolsó kérdésre: mily körülmények közt jelentkezik leggyakrabban parancsoló erővel az imádkozás szükséglete?

Ezek a körülmények számtalanok; általában életünk nagy és kis eseményei.

Néhány, egy kissé találomra kikapott példa könnyen bizonyítja ezt.

Így *Gorkij*-nak »A három« című regényében Terentius bátyó, a ki néhány héttel előbb kirabolta a haldokló rongyszédőt, egy szép napon így kiált föl: »Oh ég szentjei, vétkeztem, bocsássatok meg! Oly szerencsétlen vagyok! Imádkoztatok értem az Úristennél!«

Továbbá ugyanebben a regényben Olympia kéjnő Ilya térdét átkarolva mondja: »S azután imáimmal kiengesztelek mindent! Nem akarok többé kínlódni egész életemben. Bemocsokoltak, lesülyesztettek a piszokba. Talán minden könnyeim nem elegendők, hogy lemossanak.«

Spanyol- és Olaszországban a rabló letérdel a madonna előtt, hogy imádkozzék orvtámadása sikeréért, a melylyel az utast kirabolni készül. Ugyanitt s ugyanő hozzá imádkozik a bűnös nő, hogy sikerüljön a szeretőivel adott találkája.

* *Darwin*: „Az indulatok kifejezése”, *Freyer*: „A gyermek lelke”.

Korsikában imádkoznak a Szent Szűzhöz és szentekhez, hogy biztosítsák a vendetta sikerét, ellenségük halálát vagy romlását stb.

Bretagneban,* Tréguier közelében, van egy kápolna, a melyben éjjente fohászkodnak a »Gyűlölet Madonnája«-hoz; az asszony itt imádkozik utált férje haláláért, a fiú atyja haláláért, a ki nagyon késik ráhagyni az örökséget.

Olaszországban** majdnem minden bűnös esdekel, hogy büntetését jól végrehajthassa; majdnem mind különös hívei ennek vagy annak a szentnek; fogadalmakat tesznek.

Jegyzeteimben találok e két esetet: »Kétségbeesésben, a mikor már nem tudom, mit tegyek, kinek higyek, mely tanácsot kövessek, ha több válaszút áll nyitva számomra, akkor az elhatározások szentjét, »Expedi« szentet ostromlom kéresemmel, könyörgésemmel, imámmal.**

»Ha hibát követtem el, érzem a büntetést rám zúdulni, s mintha elrejtőzhetnem Isten szemei előtt, összehúzódok. S azután imádkozom, imádkozom«

Az új testamentumban pedig*** ott van Jézus Krisztus híres példája, a mikor az Olajfák hegyén imádkozik borzadással és szorongással eltelve. Így szól tanítványaihoz: »Szomorú az én lelkem mind halálig, maradatok itt s virraszszatok«. S kissé előbbre lépve, leborúlt a földre, imádkozván, hogy ha lehet, múltjék el tőle ez az óra . . . S így szólt: »Atyám, minden lehetséges neked, múltjék el tőlem ez a pohár; de mégis legyen, nem a mit én akarok, hanem, a mit te akarsz». S a mint visszatért, alva találta őket s így szólt: »Virraszszatok és imádkoztatok, hogy kísértetbe ne essetek, mert a lélek ugyan kész, de a hús gyöngé.« S újra elment és imádkozott, ismételvén ugyanazon szavakat. És visszatérve, újra alva találta őket . . . S harmadszor visszatérve, így szólt hozzájuk: »Aludjatok most és pihenjete! Bevégeztetett: az óra letelt.«

Kényelem szempontjából e körülményeket föl lehetne osztani fizikaiakra, külsőkre, belsőkre, indulatiakra, társadalmi-, politikai-, gazdaságiakra. Elégedjünk meg vizsgálódásaink összefoglalásával.

Az imádkozás szükséglete nyilvánul, ha bizonyos szükségleteket ki kell elégíteni (a szív föltárása, pártfogás, támoga-

* *Élisée Réclus*: Geographie universelle II. k. 618.

** *G. Ferrero*: Le sentiment religieux chez les criminels. (Revue des Revues. 1895 okt. 15.)

*** Márk ev. XIV. 32-42. vers.

tás; — irányítás, vigasztalás, csodálás, imádás, magasztalás, vallomás, — érzelmek, gondolatok, jövő tervek, a tétovázás okozta fájdalom, a terv sikerültén érzett öröm közlése; segítség, részvét, bocsánat, felejtés szükséglete); ha az ember egyedül van, elhagyott, izgatott, kínzott; ha a fájdalom és az erkölcsi kínok ellen küzd (bánat, gondok, szenvedés, egyhangúság, unalom, kísértések, üldözések, méltatlanságok, rágalmak, szemrehányások, megalázások, sértések, büntetések, megvetés, szívkeserűség, kellemetlenségek, megbánás, csüggedés, kishitűség, lesújtottság, balsors, csalódások, veszekedések, igazságtalanságok, viszontagságok esetén); ha az ember habozik, nyugtalan, fél, kételkedik, nyomorog, zsákutczába jut; hogy megszabaduljon a szomorúságtól, tanácstalanságtól, lelkiismeretfurdalástól, nehézségektől, hogy tanácsot, ihletet, elhatározást kérjen; hogy megoldjon valamely problémát; hogy megtisztítsa lelkét, hogy tökéletesebbüljön; hogy hitet kérjen; sorsa felől való bizonytalanságban, »pszichológiai pillanat«-ban, lankadás közepette; hogy világosságot, bátorságot, egy oly szót kérjen, a mely megnyugtatja, életet önt bele, támaszul szolgál; a mikor kikerülhetetlen csapást vár; a mikor a fájdalom, bánat és sóhajlás érzete vesz rajta erőt bűnei és életének tévedései láttára« stb.

Néhány különös körülmény is érdemes a megjegyzésre, mint a fenyegető veszély, hirtelen baj, előre nem látott baleset, egy kiáltás; megszólítás; az utazás előtt és az utazás után; hajóra szállást megelőzőleg;* katasztrófa, cataclysm (földrengés, árvíz, tűz, ragály, hajótörés, vihar, háború, csata stb.); még ezen dolgok egyszerű olvasása is; orkán, villámlás, menydörgés hangja; valami rendkívüli jelenség, a mely »az ember érzi erőit meghaladni látszik«; egy csata előestéjén (pl. Cromwell katonái, a boerok stb.); vizsgálatot, pályázatot, fontos lépést, sorsjegy vételét (olaszok, spanyolok, portugálok és amerikai leszármazottjaik), lopást, büntettet megelőzőleg; rokon vagy barát halála, sőt annak emléke is; belépés a temetőbe; temetés látványa; megindító prédikáció, pathetikus szónoklat; szent szobrok, ereklyék, kereszt, templom, távoli harang látványa; harang, orgona hangja; vallásos énekek, jámbor olvasmány; mindaz, a mi magunkba szállásunkat előmozdítja; titokzatos, vagy olyan események, a melyeket kimagyarázni nem tudunk;

* Láttam egy öreg hölgyet, a ki keresztet vetett és imát mormolt, a mint „az ördög gépjé”-re, a villamos kocsira fölszállt; de nem tette ezt, ha közönséges omnibuszt vett igénybe.

mindaz, a mi ködös és sötét; a térdeplés egyszerű ténye, sőt más imádkozó egyszerű látása; módszeres és szabályos szoktatás (klastromok, semináriumokban a klérus) stb.

Hátra van még a testi szenvedés. Ennek mezeje ép oly nagy, mint az előzőké, a legkisebb rosszullettől egészen valamely munkától való félelemig; még egy kis gyalogséta gondolata, feladott olvasmány, tanulandó lecke, megformulázandó felelet, ennek vagy annak a betegségnek pusztá neve is alkalmat adhat az imára.

Szóval, az imádkozás szükséglete legközönségesebben a válságos percekben nyilvánul, a legszomorúbb és legkétségbeejtőbb események alkalmával, a mikor szükségünk van menedékre, vigaszra, erőre, a lehangoltság és exaltatio, s különösen a kishitűség, kétségbeesés pillanataiban, a mikor szükségét érezzük, hogy bátorságunkat, a reményt visszanyerjük, hogy megembereljük magunkat a harczra. Ezt különben a jámbor írók is megmondják. »Istenhez a szenvedésen át vezet az út« — írja az *Imitatio* szerzője. »A kétségbeesés órái az Isten órái« — állítja a »*Paillettes d'or*« szerzője. S Szent Jakab írja valahol: »Szenved valaki? Imádkozzék. Örül valaki? Énekeljen szent éneket.«

III.

Két általános jellemvonást kell kidomborítanunk, a melyek az előbb megvizsgáltakból származnak. Ezek: 1. az imádkozás szükséglete gyakrabban (sőt jobban mondva mindig) periodikus, időnkint szünetelő, mintsem folytonos, krónikus; 2. lehet mesterséges, szerzett, vagy spontán, természetes.

Az első jellemvonás megfelel a teológusok *jaculatorius* imájának. Az alkalom, körülmények, »megihletés«, »sugallmazás« dolga ez, mint a kegyes írók mondják. Bizonyos embereknek ez ad az imára leggyakrabban alkalmat, de a legtöbb emberre nézve a legritkábban. A szokás is megszabhatja a nyilvánítást bizonyos órára, perczre (fölkelés, lefekvés, ebéd, *Angelus-harangszó*).

Érzelmeknek a kegyes hitéletben való hullámzásait, váltakozásait újra megtaláljuk mindennapi, világi életünkben; nem mindig vagyunk lehangolva s nem mindig vagyunk exaltáltak; vannak pihenő, nyugodt, »üres« korszakaink is.

Koronkint a lélek unalmat és sivárságot talál az imában; nem érzi bájoló és vigasztaló édességét. Az öröm, lendület,

szereket, édesség, fény napjai és órái következhetnek a sötétség, gyengeség, szomorúság, kishitűség napjaira, oly pillanatokra, a mikor a hitnek csak gyenge érzetét tapasztaljuk. A szentek, a misztikusok, a régi próféták gyakran tapasztalták ezeket a változásokat, kirezgéseket, megrendüléseket, viszontagságokat. Többé-kevésbé sűrűn panaszkodnak a malaszt, a buzgóság adományának elvesztéséről, lelkük lanyhaságáról és lankadságáról. Ez a belső kiszáradás állapota, az érezhető tüztől való megfosztás, a mely az öröm, a lelkesültség korának nyomába lép. S ez az állapot többé-kevésbé sokáig tarthat. Különböző gyakorlat, az élet szabályozása, a néma (észbeli, mentális) ima szokása stb. által megrövidíthetni tartamát, a mire még visszatérünk.*

A második jellemvonás nagyon közlelről érinti a temperamentum, valamint a környezet és nevelés befolyásának kérdését. Semmi kétség, hogy sok emberben természetlől fogva megvan az imádkozás szükséglete, s utóbb csak kifejlesztik azt. Másoknak szükségük van a megindító lökésre, a ránevelésre. Ez magyarázza különben a buzdításokat, beszédeket s mindazon tanítási eljárásokat, a melyeket a papság eszközül használni szokott.

Miután az általános körvonalakat meghúztuk, vizsgáljuk meg e szükséglet néhány érdekes sajátosságát, mint: 1. jeleit, 2. természetét, 3. okait és hatásait, 4. művelését, 5. körtanát.

IV.

Az esetek és körülmények szerint változó s részben már megvizsgált érzelmek és emótiók folyamán legelőbb is valami meghatározhatatlant érzünk; a megrázkódás, szorongás egy nemét, a remény nagy érzelmét, kóssa vágyat, majd heves kívánságot, sóvár és nyomasztó szomjúságot, a sürgető, közvetlen szükségét, a melyet rögtön ki kell elégíteni. Ez legtöbbször tudattalan, nagyon rövid tartamú, a mikor egy jaculatorius ima praeludiumáról van szó. Máskor többé-kevésbé hosszú csend, magábaszállás, koncentráció után fokozatosan érezteti magát a szükséglet.

A mit mint előfutárjeleket érzünk, bonyolult és ágazó, mély érzelem,** a mely az egész pszichikai lényt felindítja és

* Nem állhatom meg, hogy meg ne jegyezzem, mily analóg ez az állapot a költők, írók, művészek állapotával csendes, üres, szárnyaszegett ihletű korszakaik alatt.

** *Ribot*: La psychologie des sentiments (Alcan). 297. 1.

a mely az alkalom és egyén szerint majd ijedtség, borzalom, félelem vagy egyszerű, meghatározatlan nyugtalanság, majd tisztelet, imádás, szeretet vagy extasis, majd csodálat, bizalom, remény, majd csodálkozás, meghökkenés, majd a magárahagyatottság, tehetetlenség, erkölcsi vagy fizikai nyomorúság, a semmi-ség érzelme, fájdalmas lehangoltság a függés, alárendeltség érzelmével; vonzódás vagy rokonszenv az egyesülés heves vágyával; újongó exaltatio, túláradó szerelem; a pártfogás, segítség, bocsánat égő vágya; az igazságosság, könyörületesség, bátorság, gyöngédség, heroikus odaadás, föláldozás érzelme; bánat, lelkiismeretfurdalás, a fájdalom, a melyet a miatt érzünk, hogy vetkeztünk, sértettünk s a vágy, hogy kiengeszteljünk fogadalom vagy poenitentia által.

A mit azonban különösen s mindenekelőtt érzünk: az ellenállhatatlan, áradatszerű szükséglet, annak a szükséglete, hogy lelkünket föltárjuk, kiöntsük, hogy kikiabáljuk, megnevezzük, közöljük örömünket, érzelmeinket, fájdalmunkat, csalódásainkat és reményeinket, annak a szükséglete, hogy valakinek vallomást tegyünk, hogy ihletet, vezetést, irányítást nyerjünk, hogy viszonyba, érintkezésbe, közlekedésbe lépjünk valakivel vagy azért, hogy könyörögjünk hozzá, vagy azért, hogy szemléljük és imádjuk; a meghajlás, felindulás, egyesülés, kapcsolás, ígéretkicsikarás szükséglete, s mindez összekötve azzal az erős reménnyel, hogy sikert aratunk. Itt a nyelv eredetének problémájába ütközünk. Ez különösen a misztikusok, exaltáltak és szenvedélyeseknél látszik; szükségök van, hogy szívöket kiöntsék, kibeszéljék, fölemeljék; sokat és bőven írnak, vagy beszélnek, prédikálnak, fecsegnek, lelkök állandóan megömlik.* Vegyük csak Szent Ágostont, Szent Terézt, assisi Szent Ferenczet stb. S ez a hívás, kétségbeesés, fájdalom, öröm, szerelem, remény fölkiáltásában végződik, vagy egyszerű csevegésben, a hit megadás, bizalom vagy hála, kérés, óhajtás valamely cselekményében. **

Emotionalis állapot ez, a mely az egész testet megrázza, könnyeket lop a szembe s a mely szimbolikusan, — azaz a physiognomia és kifejezés szempontjából — átmegy taglejtésekbe, test- vagy kéztartásba, mozgásokba, az illető sajátos és megszokott kifejezőmódjával megegyezőleg. *** S ez a testtartás meg is

* Ismét analógia a költőkkel, írókkal, művészekkel.

** Nem ugyanaz-e az eredete valamely költeménynek?

*** *Darwin*. Az indulatok kifejezése. *Mantegazza*. Az arczkifejezés és az érzelmek.

változik, ha a kifejezendő érzelem változik; ez egészen nyilvánvaló. A könnyörgésnek vagy az imádásnak nemcsak egy attitüdeje van; különböző attitüdek vannak, mint a hogy különböző ájtatos emberek vannak.

A jaculatorius imához leomolnak, letérdelnek, földre borúinak; a szem majd fölnéz, majd lesüttetik; a fej majd fölemeltetik, majd lehorgasztatik; a kar az ég vagy szentkép felé nyúl, a kezek összekulcsolva reszketnek. Mindezek a mozgások sebesen mennek végbe. Pathetikus testtartás ez, »az ima drámája.«* Ezenfelül reflex, — önkény telén, automatikus kényszermozgás.

A közönséges, szóbeli imához nyugodtan és határozottan letérdel az ember, akart, szokásos megfelelő testtartást vesz fel; a szemek lesüttetnek, vagy fölnéznek; a fej lehajol, vagy egyenesen áll; a test meghajlik; a kezeket összeteszik vagy összekulcsolják vagy az ujjak olvasót morzsolnak. Mindez lassan, meggondoltan történik; időt vesz magának az ember.

A néma (mentális) imánál a tartás még nyugodtabb; az ember csendes, magábaszállott, hallgató. Majd elszigeteli magát a környezettől, térdepelve, arcát elfödve, majd leül, lehunyja szempilláit, kezét összekulcsolva, lelógatja; szemeit egy képre vagy az ürességbe mereszti, vagy felemeli az égnék; sokszor könyvet is tart maga elé.

Objektíve véve ez együtt jár a vérkeringésben, lélekezésben s egyéb általános testi functiókban beálló változásokkal, módosulásokkal. Ha teljesek akarnánk lenni, a physiologia egyes fejezeteit kellene elővenni, s e jelenségek mellé tenni. Mi azonban megelégszünk a nagy körvonalakkal.

A depressio és exaltatio szélsőségei közt vannak átmenetek, de az összes formáknak meg van ez a közös jellemvonásuk, a mely szerint szerepet játszanak a karok, a lábak, az egész test, az agyvelő, a tüdők, a légső, a nyelv, az ajkak, a fogak, a szem, a szív, stb. Nemcsak sápadtság, reszketés, hideg verejték vesznek rajtunk erőt, hanem vértolulások, szédülések, ájulások, könnyek, jajgatások, sóhajok, mosolygások is; ez mind belső munka, oly folyamat következménye, a melynek tartalmához és erősségéhez mérten, az idegállomány és más szövetek elhasználását kell előidéznie. A vér tódulásának szükségkép változnia kell a formákkal; valamelyik író megjegyezte, hogy

* *Gratiolet*. La physiologie. 53. 1.

ha lelkesedik, érzi mint hevül a teste. S a fejtartásnak befolyásolnia kell a vérkeringést s következésképp az idegrendszert; hatnia kell a lélekzésre is. Ugyanígy a törzsre és végtagokra. Figyeljük meg, hogy ha a fej lehajlik, az arcz elveresedik vagy megkékül; ha a fej hátra hajlik, az arcz elsápad. Jegyezzük meg, hogy rendszeren éhomra, az étkezések közt vagy előtt, különösen reggel, vagy este felé, alkonyatkor szokás imádkozni, a mikor a test hőmérséklete leszáll, a mikor a táplálkozás vagy pihenés szükséglete kezd föllépni.

S ez rávezet az imádkozás szükségletének természetéhez. Van-e organikus alapja? S melyek elemei?

F. da Costa Guimaraens (Páris)

ZOLA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNY.

Nehéz dolog Zoláról, mint természettudósról értekezni; talán még nehezebb úgy írni róla, hogy egyéniségének és munkásságának méltatásában mellőzzük a természettudományi szempontokat, vagy pedig azokat második sorba helyezzük.

Zola írói egyéniségében oly szokatlan arányokban keveredett össze a tudományos és a költői elem, hogy a kettőt mindig nehéz volt elválasztani és külön-külön megbecsülni. A szétválasztás optikai csalódásokra vezetett: egyszer a tudomány mérlegére tették azt is, a mi műveiben költői, máskor a költészetére tudományos irányelveit is. Ezen egyoldalú mérlegelések kárát mindig Zola vallotta: a költői mérlegen vaskos csontjait, a tudományos mérlegen lángoló lelkét kifogásolták.

Zola egyéniségét a bírálat megszokott szerkezetű mérlegére nem szabad helyoznünk; őt csak az olvasók százezreinek lelkében keltett hatás szempontjából bírálhatjuk, vagy pedig oly mérlegen, melynek alkatrészeit az ő egyéniségéből kovácsoltuk.

A kettő: az ő belső egyénisége és a hatás, a melyet keltett, oly szerves egységbe ölelkezett, hogy vizsgálata alig teszi szükségessé ezen egység kettéválasztását.

Zola nem járta végig az aprólékos természettudományi vizsgálódás és óvatos természettudományi gondolkozás iskoláját. A mit magával hozott a természettudósból, az az igazság kutatásának erős ösztöne és a kutatás fáradhatatlansága. Oly sajátosságok, a melyeket minden nagyobb regényírónál megtalálunk. Hogy Zola mégis közelebbi viszonyba lépett a pozitív természettudományokhoz, mint más regényírók, ez nem annyira magasabb képességeinek, mint inkább kitűzött életprogramjának köszönhető. Ellátva a legnagyobb regényírók minden

fegyverével és használatukban igazi művész, — Zola életcéljául tűzte, hogy a tudomány igazságaiért küzd. Ezen ellenmondás az ő tudományos céljai és regényírói arzenálja között létrehozta a tudományos regény egy új válfaját, a kísérleti regényt.

Nem egy hibás irányzat utólagos mentségéül lett a kísérleti regény fogalma kovácsolva. Öntudatosan — mondhatnék a vegyészeti eszközei között dolgozó tudós biztonságával, — tűzött ki magának egy feladatot: összeválogatta az eszközöket és megállapította a részletes munkatervet, hogy céljához juthasson. Ily munkaterv, mely egy célhoz törekvés egész elméleti és gyakorlati technikáját öleli fel, Zolának a *kísérleti regényről* írt műve. Zola ezen munkájában a regényt a tudományos vizsgálat eszközévé akarja avatni, leíró természettudományyá, melyből ép úgy lehessen tudományos tételeket levonni, mint bármely tudományosan objektív megfigyelési lánczolatból.

Hogy azonban a regényíró ezen törekvése ne legyen önámítás, páncélba kell öltöznie, mely nem engedi meg, hogy adatokat képzeletéből alkosson és csak az adatok összeállításában enged tért a képzeletnek. A kísérleti regény a természeti igazságot valódi megfigyelések kepeiben ábrázolja, azonban ezek a képek nincsenek úgy, mint a valóságban, egymásra torlódva, és össze-vissza dobálva, hanem oki összefüggéseik szerint csoportosítva, a nem oda tartozó, zavaró képek pedig kiselejtezve, úgy, hogy az igazság törvénye ezen, azt lehetne mondani, kísérleti képsorozatból önként emelkedik ki.

Ha ezen módszert összevetjük a természettudományi kísérletekével, úgy közöttük mégis csak felületes hasonlóságot találunk. A természettudományi kísérlet célja, hogy bizonyos erők hatásait lehető tisztaságukban, minden idegen erő beavatkozásától menten vizsgálhassa, ezt pedig azért éri el, hogy mesterségesen távol tart minden oly tényezőt, melynek vizsgálata az ő kitűzött feladatán kívül áll. Mikor pl. a tudós a konyhasó jegecedési alakját akarja vizsgálni, oly sóoldatot készít, mely nincs idegen anyagokkal fertőzve, gondoskodik arról, hogy az oldat hőmérséke a kristályképződésre minél kedvezőbb legyen, továbbá, hogy a meginduló jegecedést ne zavarja meg a folyadék rázódása.

Bárminő tisztán és zavaró körülményektől mentesen is emelkedjék ki a kísérleti regényből egy tünemény törvényszerűsége, ezen tisztaság nem olyan valóság, mint az experimentumnál, hanem csupán a szerkesztő képzelet műve, mely a

hosszadalmasra nyújtott oksági kötelékeket szorosabbra kötözi és mindazt, a mi a valóságban Össze-vissza kúsálta, vagy megtépázta, költői szabadságánál fogva mellőzi leírásából. Azt a mesterséges és célzatos adatszoportosítást, a mit a kísérleti regényben találunk, természettudományi szempontból *képzelti kísérletnek nevezhetjük*.

Ha jól körülnézünk a természettudományokban, azt találjuk, hogy ott is elég otthonos a képzelti kísérlet. A történelemről, mely tulajdonképen elmúlt események leíró természettudománya, bővebben nem is beszélek, — az egész pragmatikus módszer nem más, mint a lényegükre meztelenített események kísérleti beállítása. Még nagyobb szerepet játszik a múlt emlékeiből konstruált képzelti kísérlet a leíró természettudományok azon ágainál, melyek — mint a geológia, paleontológia és részben az astronomia — elmúlt évezredek természeti viszonyait igyekeznek kihüvelyezni.

De azok a természettudományi ágak sem nélkülözik a képzelti kísérletet, a jelen melyek természeti viszonyait vizsgálják. Nem hidunk minden természeti jelenséget a kísérleti laboratórium szűk falai közé szorítani, vagy megtisztogatni zavaró tényezők beavatkozásától. Jégeső, villámlás, menydörgés, föld-rengés, tűzhányók eruptiója stb., stb. a tudományos laboratóriumban teljességükben elő nem állíthatók, természetes mivoltukban pedig emberi hatalommal alig befolyásolhatók. A tudós ezek megfejtésére alig tehet mást, minthogy összes megközelíthető jelenségeit mérő eszközeivel, fotográfózó gépekkel és érzékeivel megfigyelni és leírni igyekszik és mikor már elég adat áll rendelkezésére, azokat fontosság szerint osztályozza, a fontosakat megtartja és oksági kapcsolatokba kötözi össze, a lényegteleneket és esetlegeseket pedig kiselejtezi; ily módon hypothetikus megfejtését szerkeszti a természeti jelenségnek. *Mi más az ily hypothetikus megfejtés, mint képzelti kísérlet?*

Minél előbbre haladnak a természettudományok, annál kevésbbé elégesznek meg a természeti jelenségek egyszerű leírásával és annál nagyobb az igyekezetük ezen jelenségeket okadatolni, azok belső törvényeit kifürkészni. Az emberi elmének végessége és érzékszerveinek — még akkor is, ha műszerekkel van felfegyverezve — korlátoltsága, arra utalják a kutatót, hogy ha a természeti jelenségek oknyomozásánál a felszínnél mélyebbre akar merülni, csakhamar egyes adatok képzelti konstrukciójának, a hypothesiseknek, vagy képzelti kísérleteknek területére kell

átmennie. De az már a természettudományos gondolkozás óvatosságából következik, hogy hypothesisek soha el nem kápráztatják, ha még oly valószínűek is. Habár látszat szerint a hypothesisek célja a mélyebb oki törvények megismerése, — hiszen keletkezésüket is ezen törekvésnek köszönhetik — a természettudós ezeket csak oly gondolati formuláknak tekinti, melyek arra alkalmasak, hogy segélyükkel egy tünemény csoport sokféle jelenségeit egymással összhangzóan tudjuk értelmünkben elrendezni. Komoly természettudós, — bármily híve az aetheres fényelméletnek, — egy perczig sem esik gondolkozóba az aether létezése vagy nem létezése fölött, mert tudja, hogy az csupán methodikus gondolkozásának egy képzeleti feltétele, melyet, ha újabb, az etherelmélettel többé össze nem egyeztethető fényjelenségek fedeztetnek fel, fájdalom nélkül dob a lomtárba, hogy oly képzeleti kulccsal cserélje fel, mely ép úgy beleillik a régebben ösmert jelenségek zavarába, mint az aether fogalma, de a mely az új jelenségeket is nyitja.

Arról ösmerjük fel leghamarabb a nem természettudóst, hogy hitét önti a képzeleti hypothesisekbe.

Úgy tűnhetik fel, mintha messze eltértünk volna Zolától, pedig mindez természettudós egyéniségének megértéséhez szükséges, sőt a képzeleti kísérletek szerepét még tovább kell kutatnunk a természettudományok azon ágainál is, melyek — mint az élettan és szociológia — az egyes emberrel és a társadalomba olvadó emberekkel foglalkoznak. Oly jelenségek képezik ezen tudományzakok vizsgálati tárgyát, a melyek forrását az *élet* képezi, egy oly csudálatos autonómiája számos egymásba olvadó tüneménynek, a mely autonómiát a kísérletező vizsgálat csak megzavarni vagy megbomlasztani, de sem összeállítani, sem elemeire bontani nem képes. Egy forrás előtt áll a természettudós, melynek vizét mérheti, vegyelemezheti, további sorsát és hatásait vizsgálhatja: azokat az élet-erőműveket, a melyeket hajt, azokat a folyamokat és tengereket, a melyeket forrástársaival összeolvadva alkot; — azt a forrást meg is zavarhatja, el is tömheti, de mindezt csak a felszínen; — nem képes a hegyek mélyébe hatolni, hogy keletkezésének szikráját ösmerhesse meg, melyet kísérletező kedve szerint bármikor elolthat és felgyújthat.

Az élettelen jelenségek fizikája majd minden tüneménybe, vagy legalább részleteibe képes volt a pozitív kísérlet robbantó anyagával beférkőzni, míg eljutott a meztelen erőig, a melyek

létrehozták és csak ezen erők belső szikrája az, a mit már csak képzeleti kísérletekkel, hypothesisekkel képes megközelíteni; — ezzel szemben az életjelenségek bűvára már a vizsgált tünetmények felszínén ütközik az autonóm élet rejtélyének zárt kapujába, melyre az „*ignoramus et ignorabimus*” igéi vannak felírva.

Bármilyen sok adatot is kutat fel a természettudományi élettan és pszichológia, az »ignorabimus« kettős kapuja ép úgy elzárja előlünk az élet összhangzatos rejtélyét, mint a lelki működések individuális egészét, és ezen kaput csak a képzeleti kísérletek hypothetikus kulcsával tudjuk megnyitni. De a mi áll az egyének pszichikai életére nézve, ugyanaz százsorosán áll azon complex pszichikai életre nézve, mely az emberi társadalom életéből fakad. Zola az emberi társadalom biológiájának és pszichológiájának problémáit tűzte ki tanulmányozás tárgyául. Itt is első sorban a társadalom betegségei érdekelték, — úgy a testiek, mint a lelkiek.

Azok után, a miket a kísérleti regényről mondtunk, természetesnek fogjuk találni, hogy Zola a társadalom-patológiát nem gazdagíthatta új törvények felfedezésével, hanem csupán megfigyelési adatokat gyűjthetett, melyeket a képzeleti kísérlet törvényei szerint válogatott és rendezett, hogy ezen képekből a patológia egyes ösmert jelenségei és rugói tisztábban emelkedjenek ki, mint a társadalmi élet chaosából. Ezen módszerből önként következik, hogy eredménye csupán illusztráció lehet, oly tételek illusztrációja, melyeket az író eleve ösmert, vagy a melyekben eleve hitt.

A természettudós bizonytalanságával, a ki egy ösmeretlen tartományt megyn felkutatni, és nem tudja mit fog találni, a kísérleti regényíró nem indulhat útnak. Lelkét világító tornyoknak kell besugározniuk, melyeket már előbb felállítottak a bolyongók tájékoztatására. Útja egyenes vonal valamely világító torony felé, és szemei is azon csüggenek, — észre sem vehet mást, csak a mi ezen egyenes vonal irányába esik. Ha pedig patológus, mint Zola, akkor a társadalom beteges nyilvánulásait nyomon követve, a betegség forrásai mellett ott kell találnia azokat is, a melyek gyógyulást nyújtanak.

Látjuk, hogy a kísérleti regény vizsgálati módszere már önmagában tendenciózus, ha pedig a patológia szolgálatába szegődik, akkor a kutatás irányvonala nem szűnik meg ott, a hol elérte célpontját, hanem tovább folytatódik az olvasó lel-

kébe, hogy azt vezesse. A patológiai kísérleti regény többé nemcsak a valóság tendenciózus leírása, hanem *irányregény*.

A társadalmi jelenségek vizsgálati módjai között a legobjektívebbnek, a legszárazabban és legtisztábban tudományosnak a statisztikai látszik. Mintha a kutató szellem ördögeinek, az incselkedő érzéseknek, csábító előítéleteknek és célzatosságoknak elrettentő kabalái volnának a statisztikai számoszlopok. Azonban statisztikával csak a társadalmi élet legfelületesebb nyilvánulásai vizsgálhatók, azok, a melyek mint merev számértékek külön szakíthatók azon különféle individualitásoktól, a melyekből fakadtak. Oly vizsgálatok, melyek a társadalmi jelenségek mélyebb problémáira, számos tényező complex hatására vonatkoznak, többé nem szoríthatók statisztikailag feldolgozható számértékekbe. Ezeknél a nagy területről gyűjtött felületes adatokat szűk körök intenzív megösmérésének kell pótolnia. A társadalom atomjait az emberi individuumok képezik, — ezek megösmérésére kell törekednie annak, a ki nem az átlagos eredményeket, de azok belső törvényeit kutatja. Minden valóban megtörtént emberi történet, legyen az mindennapiasan csekély, vagy drámai hullámokat vető, — ha annak szereplő személyeit jól ösmernék, — a társadalmi dinamika értékes adata és értéken mitseni változtat, vájjon a műfaj, melyben irodalmi alakot nyert, regény, történelmi tanulmány, orvosi kórtörténet, vagy egy pör akta-csomagja.

Az individuumnak és individuális milieu-nek részletes leírása a krónikás kezében csupán száraz adathalmaz. Csak ha az oknyomozás mélyebb gondolati munkája tölti ki a krónika adatait, válik társadalom-élettani, vagy társadalom-kórtani tanulmányá.

A vizsgálat ezen módszerét casuistikusnak nevezzük. A casuistikus vizsgáló mindig a belső összefüggéseket, a rejtett igazságot kutatja, a nélkül, hogy előre tudná, mit fog találni. Ezzel szemben a statisztikus előre meghatározott irányokban halad, azonban figyelmét nem köti le az életjelenségek egész complexuma: vagy csak *egy* jelenséget követ, hogy annak számbeli fontosságát megállapítsa, vagy ezenkívül még egynéhányat, hogy viszonyszámokat nyerjen egyes értékek között. Ily viszonyszámok sokszor mélyebb törvények perspektíváját nyitják, azonban sohasem nyújthatják azon törvények megfejtési kulcsát. Érdekes tanulmány lehet például a kriminalitás számbeli értékeinek összevetése a gazdasági és alkolkolfogyasztási statisztika

számértékeivel, azonban törvények levezetésére alkalmatlan, mert a kriminalitás ezer és ezer más tényezőjével nem számol. A statisztika csak egyik segédeszköze lehet a társadalomtudománynak: kutatási irányokat szab, és mélyebb törvényeket rajzol a sejtelem egyoldalú homályosságával. Ezen irányok mentén a casuistikus vizsgáló az előbb csak sejtett törvényeket a maguk valóságában ösmeri meg. Azonban az így megállapított törvények még sem alkalmasak az általánosításra, mert adataik egy szűkebb individuális szférából erednek, a hol oly tényezők is szerepelhettek, a melyek nem általános elterjedésűek. Számos ilyen casuistika összevetése, vagyis a statisztikának egy magasabb niveaujú válfaja képes csak arra, hogy ezen lokális tényezők leszámításával általános törvényeket állapítson meg.

A tudományos kutatás ezen módszertani lépcsőzetében nem találunk oly lépcsőfokot, mely a kísérleti regény műfajának felelne meg.

Látjuk tehát, hogy a kísérleti regény mint műfaj, tudományos értékére nézve az életet a maga mivoltában rajzoló casuistikus krónika mögött áll, mivel pedig az ily krónika a regény ruhájába is öltözhetik, azt kell mondanunk, hogy a társadalmi élet közönséges regénye közelebb áll a tudományhoz, mint a tendenciózus kísérleti regény.

Úgy látszik mégis, mintha a kísérleti regény tudományos mentségéül volna felhozható, hogy a száraz tudomány is, ha nem a társadalmi élet felszínéről merített jelenségtörvények statisztikáját míveli, hanem szűkebb körök complex jelenségeinek okait fűrkészi, kénytelen a képzeleti kísérleteknek, a hypothesiseknek ingatag kötélhágcsóján ereszkedni a mélységbe. Ha azonban visszaemlékezünk arra a szigorú ítéletre, hogy a fizikában csak ott kezdődik a képzeleti feltevések létjogosultsága, a hol többé nem tényeket, csupán azok plausibilis magyarázatait keressük, — akkor be kell látnunk, hogy a tudomány más területén sem adhatunk képzeletünknek annyi teljhatalmat, hogy kénye-kedve szerint selejtezze és csoportosítsa reális jelensége közreműködő erőit: — hatalma csak addig terjedhet, hogy a jelenségeket a maguk reális mivoltában megmagyarázni vagy érthetővé tenni igyekezzék. Azon tény, hogy a fizika alaperőit csupán képzeleti feltevésekkel tudjuk magyarázni, ép oly kevésbé teszi tudományossá Verne természettudományi romantikáját, mint az élettan és kórtan hypothesisei a Zoláét. A természettudományi kritika ezen szigorát az sem enyhíti, hogy Verne

legtöbb fizikai álma valóra is válhatnék, a Zola álmái pedig töredékeiben minden nap megtörténő valóságok. Minden fantáziának van valami reális gerincze: Vernénél a fizika törvényei, melyeket költött eseményekbe öltöztetett, Zolánál pedig az események igaz részletei, melyek a költészet kaleidoszkópjába helyeztetvén alkotják a kísérleti regény szabályos csillagképeit.

De ha Zolát egészében nem is tarthatjuk természettudósnak, művei úgy részleteiben, mint egészükben mégis rászolgálnak arra, hogy a tudomány által is tekintetbe véssenek. A degeneráció átörökléséről; a betegség, kiválóság és elvetemedettség szeszélyes váltakozásáról ugyanazon átöröklési láncolatban; továbbá az iszákosságnak és minden más mértéktelenségnek szerepéről a degeneráció létrehozásában oly nézeteket vallott Zola, melyek ma is a tudomány igazát képezik. Igaz, hogy ezeket a nézeteket Zola javarészből a tudománytól készen kölcsönözte, saját megfigyelései pedig csak arra szolgáltak, hogy általuk ezen nézetek meggyőződéssé izmosodjanak, azonban ez mit sem von le értékükből, ha pedig tekintetbe vesszük, hogy Zola az ő nagy szellemének kincseit a tudomány által is igaznak elismert utak mentén halmozta fel, akkor még a kísérleti regény műfaját sem ócsárolhatjuk, melynek ennyi gazdagságot köszönhetünk.

Ezek a kincsek a Zola részletes megfigyelései. Csak az, a ki mint orvos, hivatásának mezején a társadalom minden rétegében a test, az idegrendszer és a lélek elfajulásait és betegségeit vizsgálja, okait fürkészi, a fenyegető veszedelmet elhárítani, a meglevőt pedig gyógyítani igyekszik, — csak az képes Zola kórtani megfigyeléseit és leírásait érdemük szerint megbecsülni. A Rougon-család egész biográfiája oly kórtani jellemrajzok sorozata, melyek majd mindegyike, ha nem is teljességében, de mélységében a tudományos kórtani leírás követendő példájául állítható. Hogy csak egy példát említsek, Dide anyónak, a Rougon-család anyai ősnéjének jellemzése oly színgazdag és plasztikus képét rajzolja a hisztériás téboly kifejlődésének és lefolyásának, a melyet pszichiatrikus művekben is alig találunk. Ha nyomon követjük Zolát, a mint az »Assomoir« ban az alkohol testi és lelki pusztításait írja le, vagy pedig, hogy modernebb témáit említsem, midőn »Lourdes«-jában a beteges autoszugeszcziók kórtanával foglalkozik: mindenütt a megfigyelések oly gazdagságával találkozunk, hogy a tudósnak, a ki ezeket olvassa, meg kell bocsátania, hogy a lapok, a melyek-

ben ily kincsekbe botlik, regényekben vannak elszórva, nem pedig tudományos szakművek száraz tömörségével összefűzve.

Ha a tudományos bíráló hideg egykedvűségével vetjük fel a kérdést, vajjon előbbre vitte-e Zola természettudományi ösmereteinket valamely irányban, vagy élesebben megvilágította-e a tudomány valamely homályosabb zugát, úgy csak *nem*-mel felelhetünk. Ámde a tudomány célja kettő: hivatása, hogy a gazdasági élet egy példájával éljünk, nem csak a termelés, hanem a termelt cikkek terjesztése is. A gazdasági élet termelő működésének a tudományban az önálló kutatás, vagy mondhatjuk, tudományos termelés felel meg, a gazdasági termékek kereskedelmi közvetítésének, vagy terjesztésének pedig a tudományos ismeretek népszerűsítése.

A gazdasági életben azt látjuk, hogy az őstermelő, vagy iparos producens nem képes az ő termékeit a közvetítés útjain egész a közvetlen fogyasztókig elkísérni, hanem csekélyebb haszonnal átadja olyanoknak, a kik értik ugyan az előállítás módjait, azonban tudásuk és fáradozásuk súlypontját a fogyasztási viszonyok megösmerése és a termékek további értékesítése képezi. Viszont a kereskedő, a ki mások által előállított cikkek közvetítéséből él, nem volna képes ugyanazon hasznot elérni, ha kénytelen volna, hogy kereskedelmi cikkeit maga állítsa elő.

Ugyanezen viszonyok hű képét látjuk a tudományos életben is a termelés és a népszerűsítés között. Az önálló kutatók többnyire rossz tudomány terjesztők, a jó népszerűsítők pedig meddők a termelésben. Ugyanazok az inkompatibilitási határvonalak, melyek önként keletkeznek a termelő és közvetítő szakismereteinek és fáradozásainak különfélesége folytán, még élesebbek a tudományos termelés és tanítás között. Azért említettük itt a terjesztés helyett a tanítást, mert a népszerűsített tudomány fogyasztása egy a tanulással. A kutató tudós nem külső haszonért dolgozik, mint az őstermelő, vagy iparúzó, hanem belső ismeretvágyát elégíti ki, ezért kevésbé is ösmeri fogyasztó közönségének sajátos igényeit és vásárló képességét, mint a gazdasági termelő, a kinek cikkeit végtére is úgy kell előállítania, a mint az alakra és árra leginkább felel meg a fogyasztás érdekeinek. Még ha a feldolgozó ipart oly számba is vennők az őstermeléssel szemben, mint a tudománynépszerűsítést az önálló kutatással, — akkor is ugyanezen különbség tűnik fel: pl. a krumpli-termelő a feldolgozás érdekeit tartja szem előtt, midőn minél nagyobb keményítő tartalom elérésére

törekszik, míg az önmagába merülő tudományos kutató az ő dolgozó szobáján kívül nem lát semmit, nem ügyel semmire. Innen van, hogy a nagy kutatók tudományos eredményei oly ritkán szívódnak fel közvetlenül koruk általános kultúrájába.

Ha ez így van, akkor be kell látnunk, mily fontos szerepet tölt be a tudományok népszerű terjesztője. Eltekintve a tudományos tartalom belső igazságától, minden tudománynépszerűsítő műnek irodalmi értékéi; az elért sikerből, azon kör nagyságából mérhetjük, melyben bizonyos ismeretek felszívódását hozta létre. Igaz, hogy a népszerűsítés legsikeresebb irodalmi formája sokszor felületes tudásnak, vagy hamis tanításoknak sarlatán öltönye, azonban ezen tény nem szállítja alá, sőt inkább emeli azon művek értékét, melyek a népszerűsítés minden sikerre vezető eszköze mellett az igaz tudomány terjesztésének szolgálói. Ily szempontból tudjuk csak igazán megbecsülni Zola érdemeit; *a szociális természettudományok terén*. Talán szokatlanul hangzik a *szociális természettudomány* elnevezése. Nem azért szokatlan, mintha nem tudnók, hogy a társadalom minden egészséges és beteges életnyilvánulása a természet jelenségei közé tartozik, vagy új volna előttünk az, hogy ezen életnyilvánulások természeti erők hatásai, és az erők természettani törvényei szerint jönnek létre, hanem azért, mert a társadalmi jelenségek hivatalos tudománya napjainkban inkább természettudományi hasonlatok rendszerbe öntött légvára, mintsem azon törekvés eredménye, hogy az ember élettana és kórtana az életjelenségek társadalmi kölcsönhatásainak körére is kiépíttessék. Az igazi tudós hatalmas igazságösztöne jut Zola irodalmi munkásságában kifejezésre, a ki az élet valódi képeit tendenciózusan költött konstrukciókban tárja ugyan elének, de azért életet fest, nem pedig kölcsönként elméleteket színez az élet chaosába mártott ecset tarka festékeivel. Zola igazi érdemét az teszi, hogy nem csak realiztikus színekkel fest, de reális képeket is alkot: ebben rejlik műveinek nemcsak esztétikai hatása, de részleteiben való tudományos értéke is.

Mielőtt búcsúznánk Zolától, fussunk még egyszer végig azon képsorozaton, melyeket a természetbúvár igazságszeretettel és a költő ihletével ragadott ki az életből. Mindenkinek feltűnik ezen képek piszkos feketesége. Sokan ezért pesszimistának nézik, mások az érdekfeszítő szenyirodalom koronás királyának. A ki híven és kellő erkölcsi tisztánlátással követi Zolát, a mint az élet iszapját gázolja, hatalmas lépteinek nyomában

száraz és tiszta lábakkal jut el azon örök ideál fénykörébe, mely mint világító torony vezette Zolát egész életén át: minden művében, minden cselekedetében.

Ezen ideál: a normális ember, a testben és lélekben egészséges, becsületes ember, az Isten képére teremtett ember kultusza. Költőnek is fenséges, tudósnak is nagy feladat. Zola az igazság idealistája: a természetkutató saruival és a költő szárnyaival tört egész életén át az igazság után.

Dr. Hajós Lajos.

A TÖRTÉNELMI MATERIALISMUS.*

1. §. A történelmi materialismus neve alatt ismert elmélet a *Marx* nevéhez fűződik. Legteljesebben és leghatározottabban a »*Zur Kritik der politischen Oekonomie*« ez. munkája előszavában fejtette ki. A kérdéses rész így szól: »Vizsgálódásom abban az eredményben végződött, hogy jogviszonyok ép úgy, mint államformák sem önmagukból meg nem érthetők, sem az u. n. emberi szellem általános fejlődéséből, hanem hogy ellenkezőleg azok az anyagi életviszonyokban gyökereznek, melyeknek összeségét Hegel a XVIII. század anglai és francziai mintájára »polgári társadalom« név alatt foglalja össze, hogy így a polgári társadalom anatómiája a nemzetgazdaságban keresendő.

Életük társadalmi termelésében az emberek határozott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba mennek bele, melyek anyagi termelési erők bizonyos fokának felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja általában meghatározza a socialis, politikai és szellemi életfolyamatot. Nem az emberek öntudata az, mely létüket, hanem megfordítva társadalmi létük az, mely öntudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelési erői ellentétbe jutnak a létező termelési viszonyokkal, avagy a mi csak jogi kifejezés e helyett, a tulajdonviszonyokkal, melyek keretében eddig működtek. A termelési erők fejlődési formáiból ezek a viszonyok bilincsekké lesznek. Ekkor a socialis forradalom korszaka következik be. A gazdasági alap változásával az egész óriási *felépítmény* (Ueberbau) lassabban vagy gyorsabban átalakul. Az ilyen átalaku-

* Részlet szerzőnek „*A történelmi materializmus állambölcsélete*” című, sajtó alatt lévő könyvéből.

lások szemléleténél mindig meg kell különböztetni az anyagi, természettudományi hűséggel megállapítható változást a gazdasági termelési viszonyokban és a jogi, politikai, vallási, művészeti vagy bölcséleti, egy szóval ideológiai formáktól, melyekben az emberek ezen ellentét öntudatára jutnak és ezt kiküzdik. A mily kevésbé lehet azt, hogy az egyén micsoda, abból megítélni, a mit magáról tart: ép oly kevésbé lehet az ilyen átalakulási korszakot öntudatából megítélni, hanem inkább ezt az öntudatot kell az anyagi élet ellenmondásaiból, a létező ellentétből a társadalmi termelési erők és termelési viszonyok között megmagyarázni. Egy társadalmi alakulás sohasem tűnik el előbb, mint a míg mindazon termelési erők kifejlődtek, a melyek számára elég tág, és új magasabb termelési viszonyok sohasem lépnek helyére, a míg azok anyagi létfeltételei magában a régi társadalomban ki nem keltek. Ennélfogva az emberiség magának mindig csak oly feladatokat szab, melyeket megoldhat, mert pontosabban szemlélve, mindig azt fogjuk találni, hogy a feladat maga csak ott merül fel, hol megoldásának anyagi feltételei már léteznek, avagy legalább kialakulásuk folyamatában vannak. Nagy körvonalakban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési viszonyokat jelölhetjük meg, mint a gazdasági társadalom-képződés progressiv korszakait. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamat utolsó ellentétes formája; ellentétes nem az egyéni antagonizmus értelmében, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből kinövő antagonizmus értelmében: de a polgári társadalom ölében kifejlődő termelési erők egyidejűleg megteremtik az anyagi feltételeket ezen antagonizmus megszüntetésére. Ezzel a társadalom-alakulással bezárul az emberi társadalom bevezető-története (Vorgeschichte).*

2. §. A történelmi materializmus, mint *Hegel* iskolájának (melyhez *Marx* is egy ideig tartozott) tudományos reakciója jelentkezik. A spirituális álláspont helyett, mely az emberiség történelmében egy transcendentális Eszme különböző jelentkezési formáit látta, *Marx* az emberi társadalom anyagi feltételeiből és ezen feltételek változásából vezeti le az emberiség történelmét. Minden a mi ebben a történelemben reális: a társadalom gazdasági struktúrája; a mi benne eszmei (vallás, erkölcs, bölcsélet és művészet) csak ezeknek a gazdasági viszonyoknak visszautkröződése az emberek fejeiben. A gazdasági viszonyok a

* V. ö. J. mű. Stuttgart 1897 X., XI, XII. 1.

társadalmi rend alapjai; a kor eszmei tartalma, ideológiája csak felépítmény, »Üeberbau«, melynek léte az alap lététől függ.

A társadalmi fejlődés ezek szerint nem az eszmékben és azok változásaiban, hanem a gazdasági erőkben s főleg az ezek alapját képező termelési viszonyokban és ezek változásaiban keresendő.

Az elmélet eredeti formájában az eszmei rugóknak semmiféle önálló szerepkört nem tulajdonít, azokat a gazdasági erők pusztá reflexeinek tartja.

A társadalmi fejlődés így a termelési erők változásában áll, mely a létező viszonyokkal ellentétbe jutván, azokat szétrepeszt, átalakítja és az új termelési viszonyokkal együtt új ideológiát hoz létre. Az elavult viszonyok megdöntése és átalakítása a történelemben osztályharcz formájában vívatik ki. *Marx* elmélete tehát a társadalom gazdasági erőinek, mint a társadalom összes jelenségei végökainak, merev, kizárólagos hangoztatása.

Újabban meglehetősen divatban van ennek az elméletnek apaságát *Marx*-tól elvitatni. Maga *Loria* egy egész sereg régi írókat sorol fel, kik a gazdasági struktúra alapvető fontosságát hangsúlyozták. *Tangorra* kimutatta, hogy *Macchiavelli* a maga történetét már osztályharczokra alapította; *Kowalewszky* Montesquieu-re vezeti vissza e tant; *Ferraris* *Lorenz Stein*-t tartja az iskola úttörőjének, ki a *Marx* túlzásai nélkül, de egészen tisztán felismerte a gazdasági erők főfontosságát a történelemben; mi több, ő és iskolája nemcsak elméletben jutott ez eredményre, hanem számos részletkutatásban az elméletet gyakorlatilag alkalmazta is. Sőt — mint ilyen vitáknál mindig szokásos — *Plato* és *Aristoteles* neveit is kezdik már emlegetni (*Roberty*).

Mi ezeknek az apasági vitáknak nagyobb jelentőséget nem tulajdonítunk. Kétségtelen, hogy már mások is észrevettek egyetmást abból, a mit *Marx* látott; de az is kétségtelen, hogy az elmélet *Marx*-nál vált ható erővé. Innen kezdve járta be a történelmi materialismus forradalmi útját a tudományban és a politikában. Ekkor vette fel határozottan körvonalozott, következetesen keresztül vitt alakját: ötletekből és sejtelmekből, ekkor tömörült szilárd doktrínává.-

3. §. *Marx* elméletének jelentősége rendkívüli.

Az a megismerés, hogy a gazdasági erők a társadalom összes életnyilvánulásainak alapjai, hatalmas módszertani eszközt ad a társadalomtudomány minden terén kutatóknak. A jog- és az állambölcseletet is teljesen új alapra helyezi. Az u. n.

történelmi iskola képtelensége világossá lesz, azé az iskolájé, melynek maga *Marx* adta kemény és igazságos bírálatát: »A világ minden részéből öntetszelgő gúnnyal adatokat hord össze annak bizonyítására, hogy semmi észszerű szükségesség nem nyilvánul a pozitív intézményekben pl. a tulajdonban, alkotmányban, házasságban stb., sőt hogy azok az észnek ellentmondanak, hogy legfeljebb e mellett és ez ellen lehetne fecsegni.«*

Másik nagy érdeme az osztályharcznak, mint a társadalmat átalakító erők leghatalmasabbjának felismerése, melynek *Engels*, nem alaptalanul, a társadalmi tudományokban ugyanazt a jelentőséget tulajdonította, mint *Darwin* felfedezésének a fajok történetében.

Új és hatalmas bizonyítékát adta e mellett a spirituális álláspont képtelenségének, midőn kimutatta, hogy az eszmék történetében önproductio nincs, hogy az emberi elme nem transcendentalis eredetű ideák lerakódó helye, hanem minden, a mit tehet abban áll, hogy a külvilág viszonyait rendszerbe hozza és belőlük következtetéseket vonjon.

Röviden kifejezve, *Marx* elméletének örök érdeme az a módszertani elv, mely így volna formulázható: *A társadalmi jelenségek magyarázatánál csak az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, bölcsélet) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági erők önmagukban az illető jelenség megértésére nem elégségesek.*

4. §. Persze ez az eredmény sokkal kevesebb a történelmi materializmus eredeti igényeinél „és hívei ma is többet látnak benne, mint pusztán módszertani eszközt. Eredményünk már az iskola hibáinak és tévedéseinek figyelembevételét jelenti. Ezen hibák legnagyobbika mechanikai merevsége és egyoldalú inaterializmusa.**

* V. ö. *Das philosophische Manifest der historischen Rechtschule.* (Gesammelte Schriften von Karl Marx und F. Engels) Stuttgart 1902. 269.

** A materializmus és a spiritualizmus harca, véleményünk szerint, egyike a legmeddőbb tudományos vitáknak. Mindkét elnevezés egyformán szerencsétlen és egy csomó scholasticismust rejt magában. A ma uralkodó tudományos *monismus* mellett egyike sincs szükség. Kétségtelen, hogy anyag nincs erő nélkül és erő nincs anyag nélkül. Az anyagban nincs semmi materialistikusabb, mint az erőben és megfordítva az erő semmivel sem transcendentalisabb valami, mint az anyag. Végső lényegében éppen oly kevésbé ismerjük az egyiket, mint a másikat. Mindkettővel szemben a tudományos agnosticizmus az egyedül helyes álláspont.

A spiritualismus reakciójaként keletkezvén, a másik végletbe, a legtúlzóbb materialismusba esett. Az emberek lelki életéről, gondolatairól, vágyairól, eszményeiről semmit sem akar tudni. A legcsekélyebb útmutatást sem ad arra nézve, hogy a termelési erők változása *miként* hozza létre a társadalmi felépítmény megváltozását. És a mi még ennél is nagyobb baj, a legcsekélyebb útmutatást sem ad arra nézve, *hogy a gazdasági erők változásait mi okozza?** Mindig csak a gazdasági erők rejtelmes irányzatairól hallunk, melyek az embereket »határozott, szükség-szerű, akaratuktól független« viszonylatokba, mondjuk, rabszolgaságba, jobbagyságba, feudalismusba s socialismusba sodorják.

Ferraris sikerülten lobbantja *Loria* szemére ugyanezt a módszert: »A tőke adókkal sújtja a munkásokat és a napszámokat a minimumra szállítja le és így a nyereség állandóságát éri el, de *öntudatlanul* törekszik erre az eredményre — — —, majd önmagát sújtja és ekként meglassítja a saját maga felhalmozódását és a nyereség irányzatát a minimum felé, de a tőke ezen *önmegadóztatásának* belső alapja *titok* marad maguk a tőkésék előtt is és *azok öntudatában* csak mint egy *csoda* jelentkezik, mely a tőke eme kizárólagos vagy túlnyomó megadóztatását, mint a legfelsőbb igazságosság elvének alkalmazását tünteti fel előttük. Ez egy *revelatio*, melynek párja ama *socialista revelatio*, a bérmunkán alapuló gazdaság *automatikus rendszeréről*, mely a rászédett munkásokban azt a hitet; kelti fel, hogy a tőkés

Metaphysikai légvárepítés helyett a tudomány tisztje nem lehet más, mint kipróbált módszereivel tovább dolgozni a világmindenség megismerésén, kutatni annak két mindenütt együtt jelenlevő, egymástól elválaszt hatatlan jelentkezési formáját: az erőt és anyagot. A mi igaz a philosophiai materialismusra és idealismusra, ugyanez áll a társadalmira. *Guillaume de Greef* igen helyesen mondotta: „— — — társadalmi idealismus, társadalmi materialismus, történelmi Idealismus, történelmi materialismus ép oly hibás kifejezések, mint test és szellem a lélektanban, mintha feltételezhetnénk, hogy test és szellem valóságos és elválasztható egységek volnának.” (V. ö. *Annales de l'Institut intern. de Sociologie. Tome VIII. 146. 1.*)

Különb, ha *Plechanow*-nak hihetünk, a materialismus minden komoly képviselője teljesen tisztában volt ezzel az alapkérdéssel. (V. ö. szerfelett élvezetes könyvét: „*Beiträge zur Geschichte des Materialismus* Stuttgart, 1896.)

* Hibájaul lehetne az iskolának felróni azt is, hogy a környező természet (éghajlat, flóra, fauna stb.) hatásait nem veszi figyelembe. De erre a mulasztására nem akarok túlságos súlyt helyezni, minthogy ezek a tényezők esetleg a „gazdasági erők” tágabb értelmezésébe befoglalhatók.

jogszerűen vette bérletbe munkaerejüket, úgy, hogy ki engedik magukat *zsákmányolni*, mindaddig, a míg nem jön a socialismus, hogy levegye a kendőt szemükről és bennük állapotuk öntudatát felkeltse. Így *öntudatlanok* a tőkésék, midőn másokat és magukat megadóztatnak, *öntudatlanok* a munkások, midőn bérbeadják munkájukat, valamennyit egy titkos, ismeretlen erő mozgatja! Mily szerencse számukra és számunkra, hogy a történelmi materializmus egy különleges fajtájú χ sugarat fedezett fel már Röntgen előtt és sikerült neki megcsinálni eme láthatatlan, társadalmi zsarnok, az *öntudatlanság* fotográfiáját.«*

A gúny tényleg nem jogosulatlan és a történelmi materializmus íróinak könyvei csak úgy hemzsegnek hasonló kritikákat kihívó kijelentésektől és felfogásoktól.**

Ezen felfogások alaphibája az, hogy az ember lelkiéletét, idegrendszere működését teljesen figyelmen kívül hagyja, pedig nyilvánvaló, hogy minden változást a socialis életben csak a kültermészet és az emberi idegrendszer *együttes* munkája hozott létre.

Ezen tévedéseket bővebben az iskola némely állambölcseleti felfogása bírálatánál lesz alkalmunk elemezni, hol helytelensége következtetéseiből még világosabban ki fog tűnni.

5. §. Másik nagy tévedése az u. n. társadalmi »*félépítmény*«-re vonatkozó tanaiban áll, melynek, tehát az eszmei rugóknak, semmi önálló szerepet nem tulajdonít. A társadalom vallási, erkölcsi, jogi, bölcseleti, művészeti erői pusztá visszfényei a gazdasági erőknak, melyeknek az események kialakulásában ép oly ferde volna önálló, aktív szerepet tulajdonítani, mint a szivárványnak az égi háborúban. Tüzetesebben meg kell vizsgálnunk ezt a felfogást.

Hogy a jog, vallás, erkölcs, bölcselet, művészet nem elemi erők, nem rejtelmes utakon létrejött movensek a társadalom életében: az a modern sociologiai kutatások *positiv* eredménye, melyet a deductio és az inductio egybehangzóan bizonyít.

* V. ö. *Il materialismo storico e lo stato*. Palermo, 1897. 61. és 62. 1.

** Ezen és hasonló tökéletlenségek egyik oka, mint *E. de Roberty* nagy finomelméljűséggel kimutatta, abban áll, hogy a történelmi materializmus csak az emberi ténykedésekkel szeret foglalkozni, míg az azokat előhívó bonyolult (gazdasági, erkölcsi, esztetikai, vallási stb.) okokat negligálja „A társadalmi tanulmányok körét így egyedül az emberek által véghezvitt cselekedetekre korlátozva, azt hiszik, hogy *objectiv* sociológiát csinálnak: pedig a valóságban, megnyírbált, megcsonkított, csaknem lefejezett sociológiát csinálnak.* (V. ö. *Annales de l'institut intern, de sociologie*. Tome VIII, 263. 1.)

A *jog* és az *erkölcs* az emberi cselekvőséget szabályozza a társadalom mindenkori szükségleteinek megfelelően, megteremtve a cooperatio kikényszeríthető szabályait, másrészt azon regulák tömegét, melyet a társadalom dicsérő vagy rosszaló közvéleménye tart fenn. Összefüggésük a kor gazdasági szükségleteivel nyilvánvaló és bebizonyított és annál nyilvánvalóbb, minél kezdetlegesebb viszonyokra térünk vissza; ámde már itt is a szabályok tömege nem merül ki szorosan vett gazdasági viszonylatokban, hanem egészségügyi, vallási, ceremonialis szabályokkal is találkozunk. A *bölcsélet* és a *vallás* a primitív ember életében még alig képez egy elválasztható tömeget, hanem a *tudornánynyal* együtt a megismert dolgok egymáshoz való viszonyát kutatja és keresi a rejtelmes külerők, a jó és rossz szellemek megnyerésének és kibékítésének módozatait. A külvilág jelenségei azok, melyek az első vallásos, bölcséleti és tudományos eszméket létrehozták, melyek feleletek voltak az embert közélről érintő kérdésekre. Ki hozza az esőt, ki küldi a villámot, ki árasztja el a vidékeket, hová lesz az ember az álomban, az önkívületben, mi az a rejtelmes árnyék, mely lépéseit kíséri stb., egy sereg oly kérdés, mely az adott külviszonyokból természetszerűleg feltolult az ember agyába.

Már a legkoraibb korszakokban, melyekről tudunk, adataink vannak arra nézve, hogy az ember ilyen és hasonló kérdésekre választ igyekezett adni. Ezen kérdések pedig nem állanak mind az éhség és a szomjúság közvetlen kielégítésével összeköttetésben, vagyis már a fejlődés ezen legkoraibb szakaszaiban is az ember foglalkozott problémákkal, melyek létét közvetlenül nem érintették. Ezt jó lesz megjegyezni. Kétségtelenül mind materialis problémák abban az értelemben, hogy a külvilág jelenségeinek magyarázatára irányulnak, de nem mind materialisak, ha ez azt akarja jelenteni, hogy a táplálkozással közvetlen összefüggésben állának. *Nem ismerünk ennél fogva történelmi korszakot, melyben a gazdasági motívumok oly kizárólag uralkodók lettek volna, mint ezt a történelmi materialismus elméletéből a legkoraibb fokokon várni lehetne*, hanem már itt is határozottan mutatkozik az ember nyughatatlan törekvése minden jelenség okát adni, melylyel találkozik. A kutatás bizonyos fokú *érdeklenség* már az ismert legkoraibb időkben is megállapítható.

A *művészet* függése a kor technológiai eszközeitől beigazolt tény; de viszont nem sikerült a művészeteket általános érvénynyel hasznosságai okokra visszavezetni. A legősibb művészeti

emlékek között a harci énekek, a harci táncz, az elrettentő vagy tájékoztató ábrázolatok, a harci czélokot szolgáló zene mellett, ott van az emlékek egy ezeknél nem kisebb tömege, melyek hasznossági okokra nemvezethetők vissza, hanem tisztán aesthetikai örömerzetekre, melyek kellemes biológiai közérzetek felkeltésére irányulnak.

Szóval már az ethnographia adatainak világitásában sem tekinthető az ember pusztá »*homo oeconomicusa*«-nak, hanem gondolkodik napi táplálékától távolabb eső problémákról is, igyekszik a jelenségek összefüggéseit és okait kikutatni, örömet talál bizonyos aesthetikai élvezetekben, szereti a föltűnést és a mások hódolatát.

A *homo oeconomicus* mellett már a fejlődés legkoraibb lépcsőin is ott van a *homo philosophicus*, *aestheticus* és *morális*. Az ember tehát sohasem volt pusztá táplálkozási gépezet. A történelmi materializmus kedvelt érve „*primum vivere, delude philosophari*” kétségtelenül igaz, de oly fejlődési fokra vonatkozik, mely a magasabbrendű állatoknál is már túlhaladottnak tekinthető. Az idegrendszer bizonyos fejlettségi foka mellett az idegerő már nem merül ki a pusztá élet- és fajfentartásban, hanem egy fölöslege támad, mely tőle szabadon érvényesülhet, mint gondolkozás, mint tetszelgés, mint játék vagy aesthetikai alkotás. Persze a fölös idegerő a táplálkozás fölöslegétől is függ az idegrendszer bizonyos fejlettségén kívül. De ez a körülmény nem igazolása a történelmi materializmus ama tételének, mely szerint az eszmei erőknak önálló szerepük nincs. Az emberi tevékenység legnagyobb része tényleg az ön- és fajfentartásban merült ki és merül ki ma is. De mindig létezett egy felesleg, mely a *productio* fejlődésével egyre növekedve, az anyagi létfenntartástól független irányt vett s magasabbrendű biológiai szükségletek kielégítésére irányult. *És ezek a magasabbrendű tevékenységek szükségkép befolyásolják és módosítják a szorosan vett életfentartási, gazdasági tevékenységeket.*

A történelmi materializmus már a legkezdetlegesebb viszonyok között is túlzás, mondhatnám a magasabb állatvilágban sem feltétlenül érvényesül.* Itt is van a tevékenység egy köre, mely a szorosan vett élet- és fajfentartástól független.

* Joggal sóhajt fel *Ferraris*: „Hát tényleg a társadalmi tudomány sajátossága volna, hogy arra legyen kárhóztatva, hogy mindig egyoldalú és a végletekbe menő tételek között ingadozzék?” (V. ö. I. m. XIII. 1.

Az emberi primitív közösségekben ez egészen nyilvánvaló. A gazdasági háborúk mellett a henczegés, a bosszú, az irigység, a szerelem is okai a vérengzéseknek. Az ember nemcsak jó élelmet akar, hanem szép és előkelő is akar lenni. Nemcsak vadászik, de tánczol is; nemcsak kunyhót épít, de tam-tam-ján is muzsikál, nemcsak a »kőbalta« feltalálásán töprenkedik, hanem a mag csírázásának problémáján is; nemcsak húst akar enni, de hódolattal is szereti magát körülvenni.

Ha már a legkezdetlegesebb viszonyok között is nyilvánvalók az u. n. materialis szükségletek kielégítésére irányuló gondolatoktól és tettektől független eszmék és cselekedetek: akkor *a priori* a fejlődés törvényéből következik, hogy ezek egyre erősebbek és függetlenebbek lesznek, karöltve begyakorlásukkal és a rendelkezésre álló idegerő felesleg növekedésével.

Nemcsak a *l'art pour l'art* igaz, hanem ép oly joggal lehetne beszélni a vallás, az erkölcs, a tudomány teljesen spontán, minden hasznossági szempontból ment kifejtéséről, tisztán ama biológiai gyönyör érzet kedvéért, mely velük jár.

És ezek az erők olyan erősekké válhatnak, hogy a domináns gazdasági erőkkel szembe szállnak, azokat módosítják és befolyásolják.

Ezek az erők ép oly autonómok — ha gyengébbek is — mint a gazdaságiak és a kor képét csak akkor fogjuk fel teljesen, ha mindezeket az egymásra ható és visszaható erőket figyelembe vesszük.*

Egy társadalmi alakzatot nem értek meg teljesen gazdasági erői eloszlásából, hanem tudnom kell amaz ideologikus erők intenzitását és mikénti érvényesülését is.

Az új ideologikus erők mellett, melyek új gazdasági struktúráknak felelnek meg, ott vannak a régi társadalom ideologikus erői folytonos harcban egymással.

Ha igaz az a mély megfigyelés, hogy »a holtak inkább kormányoznak, mint az élők« — a minthogy kétségtelenül igaz — akkor azt csak amaz ideologikus erők tovább élő és autonóm munkája útján tehetik, melyeket rég eltűnt generációk hoztak létre.

* Az eszmék szerepének realitását s a tulajdonképeni gazdasági erőkkel való összefüggését, sőt azoktól való elválaszthatatlanságát nagy meggyőző erővel mutatja ki Somló Bódog. (*V. ö. Állami beavatkozás és Individualismus*. Budapest, 1902. 10—25. L.).

A történelmi materializmus nagy érdeme, hogy felismerte és nyomatékosan hangsúlyozta a gazdasági erők alapjelentőségét; de tévedett, midőn az eszmei erők önállóságát és jelentőségét félreismerte. Az ideológiai faktorok állandóan munkában voltak és intenzitásuk emelkedni fog az életfentartástól fel nem emésztett idegerő szaporodásával. Ez a helyesebb felfogás különben utat tör magában a történelmi materializmus táborában is.

Bernstein igen elterjedt véleményét fejez ki, midőn így szól: »ki ma a materialista történelmi elméletet alkalmazza, köteles azt legkifejlettebb és nem eredeti formájában alkalmazni; vagyis köteles a termelési erők és termelési viszonyok kifejlődése és befolyása mellett az illető kor jogi és erkölcsi fogalmaival, történelmi és vallási tradícióival, a földrajzi és egyéb természeti befolyásokkal, a melyekhez még az emberi természet szellemi képességei is tartoznak, a legteljesebben számolni.«.*

Nem tudnám jobban összefoglalni ezen megfontolások eredményeit, mint *Toennies*-nek, a kitűnő psychologusnak a következő rövid véleményében, melyet az e kérdésekkel foglalkozó legutóbbi internationalis sociologiai congressus elé terjesztett:

»A történelmi materializmus igaz annyiban, a mennyiben azt a tudományos és positiv irányzatot fejezi ki, mely a magasabbat az alacsonyabból, a nemest a közönségesből, az összetettet az egyszerűből vezeti le. De hamis, ha elvét oly módon terjesztik ki és használják fel, hogy szembe állítják a társadalmi fejlődés *lélektani* magyarázatával. Ép ellenkezőleg ez az, a mit szolgálnia kell.**

Dr. Jászi Oszkár.

* V. ö. *Die Voraussetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Socialdemokratie*. Stuttgart, 1899. 8. l.

** V. ö. *Annales de l'institut international de sociologie* Tome VIII Paris, 1902. 135. l.

SZEMLÉK.

Visszafejlődés.

Határozottan vissza. Hátra a messze múltakba, a mikor véka alá rejtették a világosságot, hogy a vak homályban imbolygó sokaságot annál könnyebben lehessen az öröklött auktoritások érdekei irányában terelni.

Vissza Ázsiába, vissza a Don és Volga partjaihoz, a honnét az ős magyarok jöttek, a hol ma is sötét börtönökbe iparkodnak zárni a napvilágon járó ember elméjét, a hol elfogják előle közigazgatási utón rendőrrel, kozákkal és deportálással a tudás világosságát, hogy fel ne nyíljanak szemei, ne lássa a megrendítő igazságtalanságot, a melynek osztályosa. Ne lássa a jól és magasan születetteknek — mint a német mondja, ha valakit meg akar titulálni — dúsgazdagságát a földi javakban és élvezetekben s ne lássa a szülők megválasztásában kevésbé szerencséseknek kiáltó nyomorúságát, mely őket kétségbeesésbe és bűnbe viszi.

A vérbetegségek charlatanjaira emlékeztető struczpolitika. A kik vastag honoráriumért s még vastagabb reklám kíséretében elfojtják, visszaszorítják az organikus bajok helyről-helyre jelentkező szimptomáit. Azok is kicsavarják a hajnalt kukorékoló kakas nyakát s alszanak lelkiismeretlen nyugodtsággal tovább. Hiszen megállott a világegyetem az örök mozgásban: éjszaka van.

Arról a hírhedt rendőri átiratról szólunk. Maga a dolog eléggé ismeretes. Folyóiratunk munkatársai közül többen egy e célra alakult bizottság kérésére készeknek nyilatkoztak, hogy a tél folyamán a munkások szakegyesületeiben zártkörű hallgatóság előtt, ismeretterjesztő előadásokat fognak tartani a különféle tudományszakok köréből merőben a tudás, a közművelődés és felvilágosodás terjesztése érdekében à la University extension.

Ez volt a causa proximája annak a jégesőnek, a mely a rendőri átiratok alakjában nemcsak a szakegyesületekben tartandó előadásokat,

hanem magának a társadalomtudományi társaság előadásainak is a nyakába szakadt.

A szó szoros értelmében nagy szükségünk van önuralmunkra, hogy kellő objektivitással vegyük a dolgot szemügyre.

Tudjuk azt is, hogy a rendőri működésnek, helyesebben a belügyi igazgatásnak a maga preventív tevékenységében is meg van az a külön feladata, hogy a közrend, a közbiztonság és a közbátorság fentartásán kívül, a konkrét állam és a konkrét társadalom fentartására ügymeljen s kereteinek, alkatának s elemi kapcsolatának erőszakos megbontásán megakadályozza. Ebben áll a nem épen klasszikus tökéletességű műszóval társadalmi vagy politikai rendészetnek nevezett közigazgatási ág feladata. Nálunk azután hallván valamit a szociális mozgalmakról, ellenben szociológiát nem tanítatván s nem tanulván, következőképpen nem tudván, belecsapták ebbe a keretbe az összes szociális ügyeket, úgy vélvén, — hogy tovább szöjjük az indokoláshoz méltón a stílus kuriálist — hogy a szociális kérdés megoldása tulajdonképpen néhány munkakerülő izgató megfűkezésében, illetve kényszerlefenyűkezésében és eltolonczozásában áll, a mire legalkalmasabb, leghozzáértőbb orgánium a rendőrség. Nézzünk tehát működése elé reménységgel teljesen.

Lélektani és tapasztalati igazság, hogy minden állami orgánium, de főleg az, mely közvetlen kényszerhatalommal rendelkezik, erősen hajlik hatáskörének túllépésére. A rendőrség részéről is tehát innét ered az az ambíció, hogy a kulturális ügyek igazgatásába is belesnyúljon. De hogy azok a faktorok, a melyek a rendőrségnek is felettes hatásai, ehhez — nem conjunctivusban, hanem indicativusban — mit szólnak, azt parlamenti interpellációkkal sem lehetett eddigelé kierőszakolni.

Annyi tény, hogy mind a mai napig, míg e sorokat írjuk, a rendőrség hírhedt átíratát tárgytalanoknak nem nyilvánította, ergo erre utasítást nem kapott. Úgy látszik a belügyminisztériumban is akkor kezdik a rendeleteket interpretálni, a mikor már rég ki vannak bocsátva s a mikor észreveszik, hogy — idegen tollat használva példánkban — sanda mészáros lappang a paragrafusok özönében, a ki nem oda vág, a hová néz.

Mert azt az alább mondandók mellett sem tételezzük fel, hogy famózus rendeletét azzal a praemeditációval bocsátotta volna ki annak idején a belügyminiszter, hogy ezzel majd a merőben kulturális célú előadásoknak fognak gáncsot vetni. Sőt igénytelen nézetünk szerint a magyar közjog szempontjából vizsgálva a kérdést, a belügyminiszternek erre joga sincs.

Tudjuk, hogy a lelki élet szabadságának kérdése messze nyugaton akkor lelt apostolokra és vértanukra, a mikor nemzetünk a török hódoltság s a német elnyomatás Scyllája és Charibdise közt kereste a kimenekülést. Az európai kultúrtörténetnek ebben a szakában tehát csupán a vallásszabadságért folytatott küzdelmekben szerepeltünk.

De e háborúkat sem önmagával, hanem az idegen hatalommal: a német császárokkal és osztrák főhercegekkel vívta nemzetünk, a kik egy személyben magyar királyok is voltak. S a vallásszabadság már akkor sem egyesek privilégiuma volt, hanem úgy nyilvánult meg, mint a nemzeti közszabadságnak, — mely a politikai nemzetet: a populust, a szent korona tagjait, a nemeseket és a szabad királyi városokat illette, — elszakíthatatlan alkatrésze.

A lelki élet szabadságát tehát mindama vonatkozásaiban, melyeket gondolkodási, szólás, egyesülési és gyülekezési szabadság néven ismerünk hazánkban alkotmányos hatalom nem korlátozta. A 48-iki legislatio a mikor törvénybe foglalta, hogy gondolatait sajtó útján mindenki szabadon terjesztheti, bizonyára nem feledkezett volna meg a szólásszabadságról sem, ha ezt még az előző évek országgyűlésének gravamenes vitái minden kétségen felül emelték volna.

Nincs közjogunkban jogforrás, a mely e materialisban bárminemű megszorítás kútfejéül szolgálna, A lelki élet szabadsága ugyanazon az erős fundamentumon sarkallik közjogunkban, a melyben egész alkotmányunk gyökerezik, a szokásjogon, a melyben, mint az ős-kor geológiai képletei, fellelhetők a különböző korszakoknak ezekhez mért intézményei, csakhogy mint kifejtettük volt, nincs az a geológus, a ki a mi közjogunkban — a pogány vallás gyakorlatának erőszakos megsemmisítésétől eltekintve — a lelki élet szabad nyilvánulásának alkotmányos korlátozását fedezhetné föl ős-képlet gyanánt.

Ha tehát a jelenben, mivel az országgyűlést, mint tapasztaljuk, más természetű tárgyak jobban érdeklik, a lelki élet nyilvánulását egyik-másik vonatkozásában a miniszter látja kötelességének rendeletileg szabályozni, hogy a soknemű, állami és önkormányzati hatóságnak utat mutasson, ez nem jelenti azt, hogy a miniszter most már kedvére fúrhat-faraghat rajta, míg a vendégoldalból sétatálczát fabrikál, hanem köteles ennek az intézménynek közjogunkban gyökerező természetéhez alkalmazkodni.

Íme a konkrét esetben a rendőrség megmutatja, hogyan lesz a vendégoldalból sétatálcza. A miniszter famózus rendelete tulajdonképen nyilvános mulatságokra, vásári produkciókra, egyszóval egészen más természetű összejövetelekre és előadásokra vonatkozik, de a rendőrség, mert munkásgyűlésekről van szó — hiszen a szociális-kérdések megoldására akár a kivándorlási ügyre, — már konstatáltuk ez a leghivatottabb s a leghozzáértőbb faktor — ingerentiája alá akarja venni a szakegyesületekben, tehát zártkörű hallgatóság előtt és nem nyilvánosan tartott munkásképző előadásokat s ezzel kapcsolatosan úgy látszik evés közben megjött az étvágya — a társadalomtudományi társaság előadásait is, a hol néha szintén holmi szociális kérdéstről értekeznek.

Ha más időket élnénk, hajlandók volnánk a rendőrségnek ezt a teljesen indokolatlan túlkapasát hatványozott buzgóságból származó

baklövésnek tekinteni s különösen, ha a dolog már szanalva volna, hajlandók volnánk a mai kor történelmébe nem illő oly epizódnak venni, a melyet gyakorlatlan drámaíró kever minden összefüggés nélkül darabjába.

De az intra et extra muros mind sűrűbben feltűnedező jelek másra vallanak. Mint mikor viharok előtt érzik a nehéz, sűrű levegő fojtott nyomottsága, mint mikor földrengés előtt hallik a föld mélyében csatázó plutonikus erők tompa, elnyomott moraja, mikor a természeti behatások iránt sokkal fogékonyabb állatvilágon feltűnő nyugtalanság vesz erőt: úgy a társadalmi élet kebelében készülő nagy átalakulásokat is megelőzik azok a jelenségek, melyek mind közös kútfőből fakadnak, bár e tulajdonságukat eleinte szinte lehetetlen, vagy csak a legnagyobb gondolkodóknak lehet előre felismerni, de hatása alól senki sem menekülhet s a helyzetet azzal próbálják jellemezni: van valami a levegőben.

Jelenleg is van valami a levegőben, a mi a társadalmi erők megütközésének előestéjét jelzi, mert látjuk innen és túlról szervezkedni a táborokat.

Az utóbbi évek gazdasági válságai mind élesebbé tették azt a demarcationalis vonalat, mely a társadalom munkájából és vagyonából élő osztályait egymástól elválasztja.

A gazdasági életben beállott pangás egyfelől feleslegesekké tette a munkás-kezeket s ez által megapasztotta a fogyasztók számát, a mi visszahatott ismét a termelésre, másfelől megcsappantotta ismét a tőkék jövedelmét.

A pangás e kettős hatásának azonban nem az lett az eredménye, hogy a tőke és munka helyesebb és igazságosabb egyesítésére történt volna kísérlet, hanem a jelen gazdasági rendszerének két tényezője egymással fordult szembe a szenvedett veszteségért kárpótlást szerezni.

Nem mondunk semmi nagy dolgot, ha konstatáljuk, hogy az offenzíva szerepét a tőke és pedig hazánkban az ingatlan tőke ragadta¹ magához, mely egyúttal az ingó tőkének is hadat izent.

Úgy véljük, hogy nem tévedünk, ha a nálunk beállott gazdasági pangást — legalább az ipar és kereskedelem terén — szintén erre az utóbbi hadizenetre vezetjük vissza. Példa kedvéért csak az őrlési forgalom beszüntetéséről teszünk említést, a melylyel sikerült virágzó ni alomiparunknak is végtagjait amputálni s mankót adni helyettük.

Az ingatlan tőke azonban itt nem áll meg, hanem felvette a harcot a munka ellen is, csakúgy, mint Németországban. Követelik német mintára a nemzeti termelés érdekében (ép úgy, mint annak idején az Unió déli államai a rabszolgaság fentartását) a magas gabonavámokat, a minők természetes következménye az élelmiszerek megdrágulása, követelik a földadó leszállítását, a mit majd a kereseti adó felemelésével kellene pótolni, követelik a földbirtok nagyobb megkötöttségét s a tetejébe állami beavatkozással való tehermentesítését,

s végül a kivándorlásnak szabályozása címén való meggátolásával a munkás röghöz kötését és így az olesó munkaerő biztosítását.

A rideg osztályérdeknek ily kíméletlen érvényesítésével szemben nem találunk benne semmi csodát, ha szervezkedni látjuk úgy az ingó tőkét, mint a munkát is.

Mert míg a földbirtok megkötöttségével s tehermentesítésével az ingó tőke ellen ép úgy frontot csinálnak, mint a munka ellen, az agrárvámok és a kivándorlásnak nem a megélhetési viszonyok javítása, hanem merőben rendőri úton való szabályozásával főképp a munkást sújtják.

A gabona-védővámok okozta drágaságot a munkás fogja legjobban megsínyleni, a kivándorlás megnehezítése pedig a munkabéreket fogja lenyomni.

Értjük az államnak azt a törekvését, hogy polgárait megtartani iparkodik, hiszen a valóságban csupán polgáraiban él, de ennek a törekvésnek, hogy üdvös eredményeket érjen el, nem erőszakos határzárban, hanem a végkétségbeeséstől a kivándorlásra kényszerített polgárok megélhetésének javításában kell nyilvánulnia. Helyes birtokpolitikában, a kötött birtokok megszüntetésében, munkásvédő és biztosító intézetek létesítésében és fentartásában, a legszükségesebb élelmiczikkre vetett fogyasztási adó eltörlésében, ingyenes oktatásban, gyógykezelésben, hogy csak rámutassanak azokra a következményekre, a melyek minden határrendőrségnél jobban meggátolják a kivándorlást. Míg e nélkül csak a sötét tudatlanságban nyomorgó, élelmét, ruházatát megkeresni s ezzel önmagát és családját fentartani, éhező gyermekeit táplálni nem bíró sokaságot határazárolják és rendszabályozzák s ez által az elégületlen, elkeseredett elemeket mesterségesen tömörítik, mint a gépészinás, a ki nem figyel a manométerre s nem veszi észre, hogy a gőznyomás eléri a maximumot: se meg nem indítja a gépet, hogy a felhalmozott erő munkára fordíttasék, se ki nem nyitja a szelepet, bár nem tud a felesleges gőzzel mit csinálni, hanem várja indolens öntudatlanságban, míg bekövetkezik a robbanás.

Csak stílszerűnek találjuk, ha e hadállásban a hierarchikus elemeket az ingatlan tőke mellett látjuk csoportosulni. Részint azért, mert maguk is itt vannak gazdaságilag érdekelve, részint azért, mivel itt találjuk még a múltnak, a megszokottnak, a petrifikációknak kritikátlan tiszteletét és elismerését, mint a mely társadalmi kor maga is ezeken az úgynevezett etikai alapokon keresi uralmának bázisát.

Ezen a perspektíván állapítva meg a jelen társadalmi kérdéseinek diagnózisát, látni fogjuk, hogy a ma uralkodó osztályok figyelmét nem kerüli el, hogy azok a munkás-tanfolyamok katonai iskolák számába jönnek a jövő társadalmi küzdelmei szempontjából.

Ebből a szempontból nézve a dolgot, bármily általános s bár a legtisztább s a legfőbb jó a tudás, a mit az élet adhat, kellemetlen mindig azokra, a kik existenciájuknak alapját a tényeknek, a meg-

levőnek bírálat nélküli elfogadásában lelik. A kik recsegni és ropogni érzik maguk alatt azt az állványt, a melyen a tömegek közül kiemelkednek, mihelyt bárki is létrejöttének okát s fennállásának helyességét kezdi feszegetni.

Emlékezzünk vissza, hogy a társadalom uralkodó osztályának volt bátorsága az egyetemi előadások tárgyát nem a tudományos igazság, hanem saját társadalmi helyzetük opportunizmusának szempontjából a sajtóban és a parlamentben megtámadni, mikor egyik bátor és tudós tanár a társadalomnak szerkezetét bonczolván, tudományos meggyőződésének nyíltan kifejezést adott, tekintet nélkül arra, hogy a szigorú tudományos kritika retortáján át leszűrt igazságok dithyrambot foglalnak-e magukban a mai uralkodó társadalmi osztályok számára, avagy elégiát.

Tudjuk, hogy félesztendő múlva azt a tudományszakot, a mely-nem hajol meg bornírt pietással a múltban és jelenben létező intézmények előtt, s nem abban leli fő feladatát, hogy helyességük, jogoságuk, igazságosságuk indoklására szolgáljon a tiszavirágnál is múltóbb elméleteket eszeljen ki, hanem eredetük, létrejöttük és fejlődésük okait és körülményeit kutatni merészi, rövidesen törölték a vizsgálati tárgyak közül. Így azután nem veszedelmes többé. Nem kell tanulni, hát nem is fogják tanulni, hiszen nemcsak fölösleges, de egyenesen káros ezt tanulni. Ebből származnak a felforgató tanok (és nem a tömegek nyomorúságából).

Ez van a levegőben. Ekkor kezdődik meg a harc a kultúra ellen s konstatálhatjuk, hogy pro foro externo a haladás vereséget szenvedett. Ennek az akciónak, igazabban mondva reakciónak csak egy tünete, hogy a társadalomtudományi társaság előadásai is szemet szűrtak. Vajjon miért nem kapott hasonló rendőrségi megkeresést a Kisfaludy-társaság, vagy a Szent István-társulat? Mert az itt tartott előadásokat a rendőrség nem tartja a ma uralkodó társadalmi osztályokra veszedelmeseknek, ellenben a társadalomtudományi társaság működése Pikler Gyula tudományos felfogását alkalmas terjeszteni, tehát meg kell nehezíteni.

Önként következik, hogy mindezek az indokok eo magis állanak a munkás-tanfolyamokra.

Minek a munkásnak a föld őstörténete? Ott a biblia. Bár abban is ott van az a káros naivitás, hogy mindnyájan egy emberpárnak vagyunk a gyermekei, tehát testvérek volnánk. De ott van az üdvös korrektúra, is, hogy egyikünk a jó fiútól Szettől származott, másikunk meg a testvérgyilkostól Káintól. Erre vessen az, a kit a sors csapásai sújtanak. Mert azt már megtanulhatja az ó-testamentomból, hogy az apák bűneiért megbűnhődnek a fiák hetedízigen.

Miköze a munkásnak a naprendszerhez, vagy a kozmológiához? Elég, ha a mezőgazdasági munkás vulgo: paraszt annyit tud, hogy melyik a kaszás, melyik a fiastyúk, melyik a gönczöl s ezek járása

után eligazodik, hogy hányadán áll az idő éjjel. Egyebekben érje be azzal, hogy az a nagy égboltozat a fundamentuma annak a másvilágnak, a hol az elsők utolsók lesznek s az utolsók elsők, a hol az örök boldogság vár azokra, a kik e földön munkálkodtak, türtek hideget, meleget, éheztek, szomjúhoztak, szenvedtek és nyomorogtak. Arra pedig ne legyen gondja, hogy azok, a kik neki ezt hirdetik, hogy helyzetével kibékítsék, sanyarú sorsába beletörjék, egyáltalán nem mutatnak hajlandóságot a mai verebet odaadni a holnapi tűzokért, ellenben a mai földi javakért nagylelkűen lemondanak a túlvilági elsőségről.

Minek a munkásnak a geológia? Minek annak tudni, hogy a föld belseje ugyan cseppfolyós és légnemű halmazállapotban levő izzó anyagok hazája, de nem a bukott angyalok trónolnak ott, hogy gyötörjék és sanyargassák azokat, a kiknek itt a földszínen nem jutott elég a szenvedésből, vagy a kik nem viseltettek kellő hódolattal az isten kegyelméből hatalmasokkal szemben, nem hajoltak meg a földi örök igazság előtt s így a poklokra jutottak, hanem az az őserő működik ott a jelenben is, mely ezt a kis világot, a melyen élünk, olyanná teremtette az idők folyamán, a milyenné máig fejlődött.

Minek a munkásnak fizika? Hogy megismerje a világ, a mindenség törvényszerűségét, azt a nagy, általános nagy igazságot, mely magába foglal minden mást, a mi a valóságokra vonatkozik? Hogy vérévé váljék a törvényszerűségnek tiszta tudata, hogy lásson tisztán, elfogulatlan szemmel s ne keressen csodákat a természet jelenségében s ne lehessen a vakhit és babona pórázán házi állatként vezetni?

Minek a munkásnak az élettan és a lélektan? Hogy megvilágíttassék nemcsak a hitnek rezgő csillagfényével, hanem az exakt tudásnak ragyogó napsugarával, hogy úgy ő, a ki rongyokban született, mint azok, a kik bíborban látták meg a napvilágot, egyaránt a porból lettek és porrá lesznek? Hogy megtudja, hogy az ember is csak egyik válfaja a szerves lényeknek? Különösen a gerinczeseknek a fejlődés folyamán kispécializálódott sui generis jelensége? Ép oly darabja a nagy természetnek, a mindenségnek, mint az a hant, a melyet diadalútjában tapos? Hogy ugyanazoknak a természeti törvényeknek van alávetve, mint minden más a mindenségben? Hogy a mindenség örök mozgása, az energia örök megmaradása jelentkezik a szervezetében nyilvánuló különféle fizikai tüneményekben mozgás, munka, hő, fény, hang, mágnesség és elektromosság alakjában ép úgy akkor, midőn vegetatív működését végzi, mint akkor, a midőn legmagasabbrendű lelki életét éli, akkor, midőn századokra vagy évezredekre szóló műveket alkot. Hogy lelki életének minden mozzanatával kapcsolatosan megfelelő folyamatok jönnek létre és mennek végbe idegrendszerében, a melyek, mint az idegrendszer működése a természeti törvények uralma alatt állanak?

Minek a munkásnak egyáltalán a természettudományi s minek a közgazdasági ismeretek? Minek a betegnek orvosi szakkönyveket

olvasni? Hogy annál ijesztőbbnek lássa baját? Hogy megismerje az ártörvényt a maga teljes zordon ridegségében, mely úr az emberanyag felett a munkabérek képében ép úgy, mint egyéb javak fölött az árak alakjában.

Minek a munkásnak megtudni, hogy a munkakínálat lenyomja a béreket addig a minimumig, a hol már az éhhalál, a pusztulás kezdődik s csak akkor, ha a munkáskezek megfogyatkoznak, kezd ismét emelkedni, míg az újabb kínálat versenye vissza nem szorítja. Minek a munkásnak tudni ehhez még azt is, hogy az állam, a szervezett hatalom ez egyenetlen harcban mindig az erősnek, a tőkének fogja pártját, mert ezt támogatják a szerződések, az írott jog, míg a munkás mellett csak a végszükség mentsége harcol, a mit azonban a magánjog még nem fogadott be elvei közé. Minek végül a társadalom létrejöttének, fejlődésének, alakulásának, mozgalmainak okait a munkás előtt fejtegetni?

Hogy ne csak homályosan érezze, mint a barom a maga sanyarú állapotát, de tudatára is jusson e helyzet visszaságának? Hogy ne csak érezze az osztály különbséget, de tudja is meg, hogy miért van ez? Hogy ne gondolja többé, hogy ez az isten változhatatlan örök rendelése, hanem belássa, hogy ez a történeti fejlődés folyamán alakul! Így időszerű oportunitási és hatalmi szempontok szerint, a melyek megváltoztatásával a következmények, tehát a mai osztályok tagolása is alapját veszti. Minek a munkásnak tudni, hogy az, a mi ma, mint jogrendszer áll előttünk, korántsem az az ideális és transcendentális fogalom, a minek a költők éneklék s a minek pathetikus szónoklatok mondják, hanem az érdekelték harcában a reprezentáns erők szerint alkudozások és kompromisszumok útján létrejött időleges nyugalmi helyzet, a mely azonban örökös ostromok s ennek következtében örökös átalakulásnak van kitéve.

A jelen statikai helyzet megbontását csak elősegíti, ha azok, a kiknek ez érdekében áll, a kik társadalomgazdasági tevékenysége folytán elért jövedelemből csak a maradékot kapják, nemcsak öntudatlanul törekszenek a jelen megváltoztatására, hanem megtanulják, hogy minél többeket győznek meg igazságuk felől s minél nagyobb erőt reprezentálnak törekvéseik, annál valószínűbb s annál jelentékenyebb a siker.

A társadalom mai tagolására, a hol a gazdagok ezreivel szemben a földhöz ragadt szegények milliói állanak s a hol, mint a fáraók birodalmában, milliók fáradnak és pusztulnak el egyesekért, a kik múltó kedvteléseikre vagyonokat költenek akkor, a mikor emberek megfagynak és éhenhalnak, erre a társadalmi tagozódásra kétségkívül nem kedvező, ha a jelen gazdasági rendszerének páriái nemcsak érzik a bajt, mely őket sújtja és pusztítja, hanem elkezdik azt a hygienet is tanulmányozni, mely gyógyszerül a társadalom alakulásának megváltoztatására mutat. Ha látják, hogy a rabszolgaság eltörlésével miként

lett általános a személyes szabadság, a jobbágyság megszüntetésével, — legalább in thesi — a polgári és politikai szabadság, akkor csak természetes, ha a gazdasági szabadság kivívása az, a mi a jövő eszményeket szemük előtt lebeg, a hol mindenki köteles dolgozni és senki sem élvezi más munkájának a gyümölcsét.

Ezt a törekvést azzal akadályozni meg, hogy a társadalmi kérdések fejtegetését, vagy a munkástanfolyamokat közigazgatási utón megnehezítsék, nemcsak dőre és meddő, de egyenesen veszedelmes igyekezet. Ép úgy, hogy visszatérjünk a már mondottakra, mint a kivándorlást határrendőrséggel rendszabályozni. A hajnalt kukorékoló kakasnak kár a nyakát kicsavarni, mert nem ő szólítja elő a napot, hanem megvirrad, mivel ez a természet rendje.

Jobb, ha erre a virradóra a társadalom fent és lent elkészül, mintha azt indolens fatalizmussal várja. Ez az előkészület az átmenet-hez, a gazdasági felszabaduláshoz első sorban a közművelődés terjesztése. Nem a tanult, értelmes munkás veszedelmes a társadalom rendjére és békéjére, hanem a sötét tudatlanságban nyomorgó, félrevezetésre, elámításra kárhóztatott, szenvedélyei rabságában sínylődő tömeg. Ez az, a mely higgadtan, megfontoltan gondolkodni nem tud, mert nem tanult, a melytől féltünk kell a kultúrát, a melyet nem ismer és nem szeret. Ez az, a mely ha a maga baromi erejének tudatára jut, mely egyesülésében rejlik, szenvedéseinek emlékével együtt meg akarja semmisíteni a múltnak minden nagyságát és dicsőségét is, hogy az ó-világ romjain építse fel az újat.

Az a társadalmi átalakulás, mely előttünk van, melynek előestélyén vagyunk, be fog következni, legfőlegbb hátráltathatjuk, vagy siettethetjük, de el nem maradhat, mert ez következik a mai helyzetből a társadalmak életének és fejlődésének törvényei alapján. Ép úgy, a mint átalakulnak az égi ködtestek organikus élet hazájává, vagy a mint átalakul a mag csirává, növénynyé, mely termést hoz.

Elő kell tehát ezt az átalakulást készítenünk, nehogy kataklizmát idézzen fel.

A robbanó anyagok kútfojt kell kiapasztanunk addig, míg nem késő, míg az éhező és fagyoskodó sokaság csak kér.

Több és nagyobb gondot kell fordítanunk a testi és lelki jólétre. Szervezni a közegészségügyet, ingyenes kórházakat állítani fel, díjtalanú tenni a közoktatást egész vonalon, szubvencionálni nem a spirítusz-fabrikákat, hanem mindazokat, a kik tanulni akarnak s erre hivatottságot mutatnak. Államilag gondozni a szegényügyet, aggoknak, betegeknek, gyermekeknek lakást, ételmet, ruhát adni, hiszen az állam önmagát tartja fenn polgáraiban.

Ez azonban még csak kezdet. Ezt követnie kell egy igazságosabb adórendszernek, a hol nem azzal a mértékkel mérnek az erősnek, mint a gyengének, hanem a polgárok feleslegükből, adózási tehetségük szerint járulnak a közjövedelem gyarapításához. Követnie kell továbbá

a gazdasági rendszer helyesebb és igazságosabb szerkezetének, a hol a főhelyet a munka foglalja el, mint a melynek eredménye végső sorban minden gazdasági érték.

Annak az államnak, mely ezen az úton akar haladni, mely minden polgárának igazságosan akar mérni, nem veszedelmes a tanúit, művelt polgárság, mert éppen ebben leli biztosítékát, hogy a társadalmi szerkezetnek átalakulásai nem pusztító forradalmaknak és romboló lázadásoknak hekatombáin épülnek fel, hanem önerőviszonyainak átalakulásával természetes belső fejlődésének lesznek mértföldkövei a tökéletesedés útján.

Nem akadályoznia, hanem örömmel kell üdvözölnie minden lépést, a melylyel polgárai a kultúra terén előhaladnak. *Dr. Kégl János.*

Képzőművészeti Szemle.

Téli tárlat.

I. A téli tárlatot az egyes képekbe való elmélyedés nélkül, csupán külsőleg véve szemügyre, a kis képek sűrűn ismétlődő nagy gyűjteményei tűnnek fel először. Talán nem volt még tárlat, melyen ennyien léptek volna fel u. n. kollektív-gyűjteménnyel. E gyűjtemények azonban nem tanulságos összeállításai egy-egy festő hosszabb időn át termelt java műveinek, minő volt pl. tavaly Fényes Adolfé, ki két évi hallgatás után mint határozott irányt lelt, megizmosodott művész lépett elő s mutatta be e jól felhasznált időnek becses termelését. A most látható gyűjtemények kicsiny, sokszor igen jelentéktelen képekből állanak, melyek kizárólag a vásárlók kedvéért kirakott s a könnyebb kelendőség érdekében felaprózott áruezickek gondolatát keltik. Némelyik gyűjtemény előtt azt hisszük, a festő mindent összeszedett, a mi a műteremben akadt, remélve, hogy a sokból könnyebben elkel valami.

A művészetnek e kicsiben való kimérése a tárlat kettős jellegeből, a melynél fogva az egyfelől az eladásra váró műtermékek piacza, másfelől azonban a nemesebb művészi élvezetnek, az ízlés fejlesztésének is egyik tényezője, az előbbi jelleget kissé bántóan lépteti előtérbe. Nem akarunk most e jelenség okaiba mélyebben behatolni s főként egyes festőket elítélni, kiknek eljárásában csak viszonyaink tükröződnek; inkább csak fokozott rokonszenvet érzünk azok iránt, kik szivesebben feledkeznek meg a kereslet erejéről, mint a lelkük mélyén élő eszményekről. Azt hisszük azonban, hogy oly képeknek, melyek csak a kisebb áldozatra hajlandó vevőket érdekelhetik s önállóbb becsük nincs, inkább lenne helyük a műkereskedőknél, állandó képvásárokon (minő pl. a Nemzeti Szaloné), mint a magasabb művészi czélok szolgálatára rendelt tárlatokon.

Épen úgy óhajtottuk volna, hogy elmaradjanak egyes befejezetlen, vázaltszerű festmények, melyek nem valók a közönség elé. Olyan jelentéktelen festői gyakorlatok, minők pl. Magyar (Mannheimer) Gusztáv

vaskos Amorettjei (301. sz.), vagy Udvary Géza Keresztesei (609. sz.), bátran a műteremben maradhattak volna. Az ily vázlatok csak akkor érdekelnek, ha igazán nagy művésztől valók; a nagy művészek azonban nem igen bocsátják azokat a nyilvánosság elé.

Beljebb hatolva a kiállított képek vizsgálatába, azt látjuk, hogy észrevétlenül egész kis csoportja támadt azon festőknek, kik szívesen veszik alakjait a munkások, szegény emberek, proletárok köréből. Közülök *Fényes Adolf* tavalyi nagy gyűjteménye után megint szép számmal van képviselve. *Anyaság* című nagyobbik képe (67. sz.) úgy festői előállítását, mint a kifejezés mélységét tekintve, kiváló munka. Szegényes környezetben anyává lett ifjú nőt látunk, ki kezeit összekulcsolva, szelíden komoly kifejezéssel néz maga elé, melyben érzik valami az anyai hivatás szentségéből. A férfi, fiatal iparos, szeretőn, védőleg fonja karját a nő nyaka köré; lényében a munkásember nehézsége, külső kérgessége megkapóan egyesül az érzés gyöngédségével. A *Fényes* jellemző modorában, nagy foltokban megfestett kép legjobb hatású; mi sikerültebb munkáját alig láttuk. Másik hasonló című képe (66. sz.) kevésbé tetszik. Az alak elhelyezésében némi mesterkélttség s az arc kifejezésében és világításában erősebb hatás keresés nyilvánul; oly két vonás, mely e festőnél szokatlan. *A szegény ember* (65. sz.) esengő kifejezése, görnyedt alakjának félénk alázatossága szintén igen jellemző, megkapó.

Fényes ritkán formál csoportot alakjaiból s az elbeszélő elem minél gyérebb festészetében. Műveinek szocialisztikus jelentését, mely, azt hisszük, nem tagadható, nem ebben az irányban kell keresnünk. Képein nem látjuk a nyomor olyan kiválasztott jeleneteit, minőt fest pl. *Nagy Zsigmond* *Az utolsó darab kenyér* című képén (108. sz.), sem a munkásvilág mozgalmait, sőt a nehéz dologban fáradó munkásokat sem látjuk. Azt akarja, hogy alakjai magukban hassanak, híven ábrázolt lelki világuknál s nem helyzetüknél vagy akciójuknál fogva. Többnyire csak egy-egy erősen jellemzett alakot ábrázol; bemutatja a bátor lelkű, aczélos erejű, de gyöngéd szeretetre is képes munkást, a szegény öregséget, az aláztos szegényt, a napszámost, hogy gondolatokat ébresszenek s egy díszes és kellemes csarnok falán találják őket szemben azok, kik az életben talán szívesen kitérnek e nyugtalanító képek elől.

A művész tájképeinek jelleme teljesen összhangzó figurális képeinek irányával. A munkásvilág, a szegény emberek festője kedvvel keresi fel a szegényes tájakat; kopár dombok, agyagos, sárgás földek, fehérlő falusi házak, sáros utcák gyakori tárgyai. A természet fényűzése épen oly idegen neki, mint az embereké; a tájak lágyabb hangulatait ép oly kevésbé keresi, mint az emberekben az érzelmességet. De a mit nem keres, néha keresetlen is megleli; pl. *Vasárnap csendje* című képén (64. sz.) a hangulat is erős, bár a *Tájkép Nógrádból* (63. sz.) még becsebb.

Kernstok Károly *Este* című képe (29. sz.) hazatérő munkásokat ábrázol. A képen megkapó az est sötét hangulata s a dús levegő, melynek szinte megcsap párás, hűvös nedvessége. A férfi alakját azonban, ki meredten veti fel fejét s inkább csuszkái, mint jár, elhibázottan tartjuk. Figyelmünket köti le *Kernstok Anya és gyermeke* című képe is (28. sz.). A nagytehetségű festő ecsetje, mely kiváló erejével néha visszaél és erőszakosságra hajlik, itt szinte szokatlanul gyöngéden fogott; a kép festői színhatásában Zuloagára emlékeztet, csak kissé kifejezéstelen, üres.

Vaszary János képein újabban földmíves paraszttal találkozunk, kiknek kissé fásult, egykedvű nyugalmát, zárkozottságát és önérzetes komolyságát sokszor igen találóan ábrázolja. Ő fiatalabb festőink között a magyar paraszt legjobb jellemzője, s óhajtanók, hogy ebben az irányban fejlessze tehetségét. *Szolgalegény-e* (26. sz.), egy hatalmas parasztleány, ki vékony lánczon barmot vezet, s mély gondokba merült, komor *Öreg paraszt*-ja (7. sz.) is figyelemreméltók, kivált az előbbi, bár tavaly látott *Öreg* című képét nem is érik utói. Tájékepei közül kivált az *Esti hangulat* címűben (11. sz.) sok finomság van, csakhogy nehezen tör elő sötétlő, sárgás-zöld színei mögül. *Hegedűs* László két ügyesen festett képén: *A hazatérő munkás* (51. sz.) és *Munka közben* (240. sz.) címűeken is mezei munkásokat látunk, de nála már hiában keressük a jellemző erőt; kivált előbbi képének alakja valóságos szalon-munkás.

Zemplényi Tivadar is szívesen fordul tárgyért a néphez, de őt nem a munkában álló nép érdekli; inkább a nép kedélyi, vallási világából veszi érzelmes képeinek tárgyát. *Aggódás* című mostani ilyféle képe (216. sz.) igen sikerült. Az aggódó öreg ember, kinek durva keze gyöngéden tapogatja a bágyadt gyermek homlokát, az egyszerű lélek szeretetének ritka megkapó képe.

Ferkai Jenő, ki először jelenik meg tárlatainkon, *Szegény emberek* című képén (9. sz.) két ütött-kopott proletárt ügyes technikával festett, s bár ki is tért az arczok mélyebb jellemzésének nehézségei elől, figyelmet ébresztett jövője iránt.

Egészen más tárgyak érdeklik *Eisenhut* Ferenczet. Ő legszívesebben tér vissza a kelethez, melynek bűvös, sejtelmes világitása ömlik el *Kegyvesztettek* című képén (49. sz.). A földhöz lánczolt, meztelen rabszolgapár s a szerezsen, ki a háttérben kardját törülgeti, a borzalmas romantikának szokatlanú vált hangját szólaltatják meg a tárlaton. Képein különben München hatása épen oly szembeszökő, mint brunnigeni *Flesch* Ludmilla *Boszorkányvarázs* című festményén (38. sz.), melyen címétől kezdve minden tipikusan müncheni német; egyébként jól ismert, elhasznált festői motívumokból gondosan összeállított műve nagyobb művészi feladatokkal foglalkozó festőjének.

II. A művészet mindennemű terméke megannyi adalék a társadalom gondolkodásának, érzésének, fejlődési állapotának ismeretéhez,

de az arczképfestés mindég rövidebb, egyenesebb úton tart e czél felé, mintegy tükröt fordítva felénk: íme, ilyenek vagytok.

Természetesen nem szabad feledni, hogy egyetlen tárlaton, melynek képeit a véletlen hozza össze s melyről néha a legjobb, legjellegzetesebb művészek hiányzanak, a vizsgálódó adatokat gyűjthet ugyan, de teljes képet ily irányban épen oly kevéssé alkothat, mint a művészet egész állásáról. Erre csak az képes, ki az adatok szélesebb körére támaszkodhatik s mélyebben pillanthat az idők távlatába. S azt sem szabad feledni, hogy a mit mondtunk, csak azok munkáira vonatkozik, kik az arczképfestő feladatát nem látják betöltöttnek a külső hasonlóság elérésével, hanem erősebb jellemzésre törekszenek, a belső embert keresik s a formákba minél többet árasztanak az egyén mélyebb és állandóbb tartalmából. Ilyen művésznk kevés van, de számuk szaporodott egygyel. Az az élet nehéz küzdelmeiben leroskadt, gondsújtott és megviselt férfi, kit *Pór Bertalan Atyám arczképe* című festményén (4. sz.) látunk, a jellemzés minden mesterkedés nélküli, egyszerű mélységéről tanúskodik. A jellemzés mélyreható ereje épen úgy előmlik az arcz vonásain, mint az előrehajlott, mindkét kezére támaszkodó alak egész roskatag tartásán. Pór egyszerre két önarczképet is állított ki; ha jól emlékszünk, első műve, melylyel tárlatainkon fellépett, szintén saját arczképe volt. Ez kissé sok; a fiatal művész megérdemelné, hogy megrendelőket fessen, s ne mindig önmagát. Mi a legjobbat várjuk tehetségétől.

Erős jellemzésre való törekvés van *Ferenczy Károly* férfi-arczképében is (12. sz.). Az alak ábrázolása azonban kissé zavaros. Az összevont szemöldök, a felfelé irányzott szemek elvesző tekintete magábamerült gondolkodóra vallanak. A jobb kéz sajátságos taglejtése azonban mintha magyarázatot kísérne s az ajkak is mintha szóra nyílnának. Úgy látszik, a művész szónokot vagy más olyan előadót akart feltüntetni, ki nagyobb hallgatóság előtt beszél s mintegy megfélekedve környezetéről, magába mélyedve füzi gondolatainak fonalát. Festői előállítását tekintve, a kép szerzőjének kiváló műve, de bizonyos keresettség, túlhajtottság van rajta, melynek hatásától nem szabadulhatunk; ez az alak annyira gondolkodik s annyira magyaráz, hogy a torz határait érinti. A *Kettős arczkép* (13. sz.) egyszerűbb, keresetlenebb s ezért jobb hatású. A művész tájképei közül a *Márcziusi est* című (16. sz.) találóan fejezi ki a kora tavasz ridegségét s bár előtere túlságosan elnagyolt és el is hibázott, mégis sikerültebb a *Nyári reggel* és *Nyár* címűeknél (17. és 18. sz.). E két képen van valami színpadias, hatásvadászó; ez a természet szinte tolakodón csikarja ki a néző figyelmét s ezek a színek már nem intenzívek, hanem rikítóak. A művész ereje itt is felismerhető, így pl. a *Nyár* vízben lépkedő két alakjának pompásan megfigyelt s nagy mesterséggel megfestett mozdulatain; egészben azonban e képek inkább decoratív faldísz számba mennek.

Rippl Rónai József nagy értékű, finom egyéniségének termékei felé mindig különös érdeklődéssel fordul a finomultabb ízlés. Ha voltak olykor különczködő furcsaságai, ő számos megkapó, finomságban Összemérhetetlen munkával tud értük kárpótolni. Delicat művészetéből hiányzik minden, a mi lármás, rikító s ezért szegényesnek látja az, a ki csak az izgatóbb, erőszakosabb festői hatások iránt fogékony; annál jobban megérti halk beszédét, annál mélyebb szeretettel csügg rajta, a ki érzékeny a művészet rejtettebb, de annál jutalmazóbb hatásai iránt s a belső gazdagságot elébe teszi a „hatásos”, csillogó külsőségeknek. Ezúttal nem látunk tőle oly rendkívül gyöngéd, a szeretet intiutív mélyrelátásával festett arcképet, minő volt legutóbb anyjái (Apám, anyám című képén), mely a művész legtisztultabb, legnemesebb alkotásai közé tartozott; de 352. számú férfi-arcképe is igen finom, jellemző s a színek halk összhangja által kiváló munka. *Kazalok* című kódos, szürke tájképén (351. sz.) a téli nap hangulatának igen találó kifejezését érezzük. A művész ecsetje, mely kedveli a kőbevesző szürkeséget s gazdag árnyalatokat tud abba önteni, különösen alkalmas a téli hangulatok érzékítésére. Egyedül a kazlak és a fák túlságosan szabályos elhelyezése zavar kissé a kép megragadó hangulatának élvezetében.

Boruth Andor komoly és nemes hajlamú munkásságán erősen érzik a spanyol mesterek beható tanulmánya, de azért művészetének sajátos, egyéni színe is van. A hatáskeresés olcsó eszközeit büszkén veti el magától; már sárgásbarna színeinek önválasztotta szűk skálája is lemondást jelent a könnyen ható, külső tetszetősségről. *Portrait-tanulmány*-ja (8. sz.) keresetlenül ábrázol egy fiatal leányalakot, melynek szép, természetes, könnyed tartása különösen szembeötlő. Bár egészen másnemű, de szintén nemesebb művészi hatás árad *Ziegler* Károlynak Wenk szobrásznét ábrázoló *Arczkép-éről* is (35. sz.). Az aczélszürke háttérbe pompásan beillesztett fehér ruhás, bájos nőalak épen úgy figyelmet érdemel tisztán artisztikus szempontból, megkapó dekoratív hatásánál fogva, mint a felfogás gyöngédsége miatt. Egyike a legérdekesebb, legsikerültebb képeknek. Ugyané festőnek hasonló modorban festett másik női arcképe (36. sz.) kevésbé szerencsés.

Márk Lajos több képén (145., 146., 147. sz.) az látszik, hogy festőjük az ábrázolt alakokból különösen hatásos, festői figurákat szeretett volna csinálni, de a képek ürességénél fogva a belülről induló, mélyebb hatás elmarad. Legjobban sikerült 148. számú *Férfi-arckép-e*, mely találóan fejez ki bizonyos számító, ügyes életokosságot. *Knirr* Henrik *Portrait*-ján (32. sz.) félre nem ismerhető az angol hatás, de csak a színekben és a technikában; a nőalak aggasztóan kínos tartásáért egyedül a festő felelős. *Paczka* Ferencz *Jászai Mari önrcképé*-ben (110. sz.) eléggé sikerülten fejezte ki az arc keservé hajló vonásait, de az egész alak keresett, külső hatásra számított ábrázolása, mely teljes ellentétben van a tragika művészi lényével, mindent

elront. *Kriesch* Aladár *Női arczkép-e* (45. sz.) példásan mutatja be az ábrázolt és a művészi ábrázolás közti összhangot, melyet amott sajnosan nélkülözünk.

Utoljára hagytuk három neves és népszerű arczképfestőnket: Benczúrt, Ballót és Lászlót. *Benczúr* Gyula két arczképet állított ki (47. és 48. sz.). Ő távol jár mindattól, a mi szívünkhöz közel esik, a mit mi a művészetben keresünk és szeretünk; a ragyogó és lelketlen külsőségek túlságos kultusza, a pompás szövetekben való dúslakodás felett szinte nehéz visszatetszésünket elfojtani. De érezzük, hogy inkább illik elismernünk mesterségbeli nagy jártasságát, alakjainak portraitszerű, külső hasonlóságát, gazdag tanultságát és nagy ügyességét, mint az ő személyében ostoroznunk az arczképfestésnek ezt a fénylő, de nekünk idegen világból való, hideg irányát, mely nagyobb szeretettel fordul a fényes külsőségek, mint az egyén lelki tartalma felé, s az élettelen dolgok csömörletes barbár pompájában szinte elrejtí elölünk az *embert*. Ő már nem változhatik, múltját, egyéniségét meg nem tagadhatja; csak azt kívánhatjuk, hogy a fiatalok keressenek más eszményeket. *Balla* Ede Benczúr iskolájában tanult, de látszik, hogy tudását saját bő tanulmányaival is öregbítette. Ő nem az a tehetségtelen tanítvány, ki mesterének tulajdonságait utánozva, modoros túlzásokba esik. Ha tudománya megette áll Benczúrénak, legalább kevesebb benne az üres csillogás is és jobb képein több a jellemzés. Nem elsőrangú, de gondos, tanult festő. Mostani képei közül a 219. számú jól tükrözi vissza az ábrázolt egyén energiáját, keresetlen férfiaságát, míg a 221. számú találoan fejez ki bizonyos nyílt, nyájas előkelőséget. Rózsás arczszíneit, melyek eddigi képein olyan visszatartóan hatottak, mint valami szépítő-szer, most kevésbé alkalmazza. *László* Fülöp arczképei közül legkiválóbb az, mely *Barbi Alice-t* ábrázolja (307. sz.). Arcz, tartás, minden szerencsés e képen. A szemek mély és nemes tüze a gyöngéd dalok ihletett előadójára vall, de a keskeny ajkak energiája, az egész alaknak mélyen öntudatos, felsőbb-séges tartása azt is jól éreztetik, hogy egy világjáró dívának nagy, erős egyéniségével állunk szemben. Őszinte elismerés illeti a művészt, ki a nagyon hálás tárgyat teljesen kiaknázza s mégis távol marad minden túlzástól és hatásvadásztól. Ez jó ízlésére mutat s valóban ez Lászlónak igen erős oldala, mely sokaknak szolgálhatna például. *Barbi Alice* arczképe különben sokban emlékeztet Lenbach modorára; látva mellette a 308. sz. fehérhús női arczképet, mely élénken juttatja eszünkbe a múlt század első felének festői modorát, csodáljuk a művész egyéniségének nagy hajlékonyságát. Többi képei közül 311. sz. férfi- és 314. sz. női arczképe válnak ki. Bár különösebb erő és mélység híján, ő egészben véve szerencsés kezű, sima előadású megörökítője a modern „társaság”⁴ alakjainak, ki olykor a finomabb jellemzés terén is szép sikert mutat fel.

III. A tájképek között van a tárlatnak talán legelső dísze. *Med-*

nyánszky László *Hegyi tó* című festményét (27. sz.) értjük, mely nemcsak a mester egyik legjobb képe, hanem az egész magyar tájfestészetnek párját ritkító diadala. A természet egy rejtett zugába vezet a festő, melynek csendjét élő nem zavarja. Tavasz van; ezt hirdetik nemcsak az előtér világoszöld pázsitja és virágzó fái, hanem a hegyoldal gazdag, derült színei is, melyek a tó vizében oly pompásan tükröződnek, a levegőnek tavaszias, nedves párázata, s a gyorsan iramló, könnyed felhők, melyek részén átszűrődik a sárgás napfény. Csak a háttér felhőkbe olvadó havasai állnak komoran; oda kevés jut el a tavasz lehelletéből. A képről pompás hangulat árad, mely megkap, felvidít s eltölt az öröm felindulásával. Alig van rajta oly motívum, melyet *Mednyánszky* korábbi képén ne láttunk volna; csak-hogy a mit eddig elszórtan mutatott, most nagylelkű pazarsággal egyetlen egészszé foglalta össze. Ilyet csak az alkothat, a kinek lelke telve van a természet őszinte szeretetével, de ki e mellett mesterségének is feltétlen ura. Többi képei közül különösen megkapó *Egy esős nap* című kisebb festménye. (33. sz.)

A régibb gárdából gazdagon van még képviselve a nagyérdemű *Szinyei-Merse* Pál. Képein ezüstszürke alaptónus rezeg; szereti a válogatott szép tájakat, a szemet gyönyörködtető élénk színhatásokat, a virágzó cserjéket és színes réteket, s jellemzően kedvelt virága a pipacs. Tekintetünk kellemesen időzik képein, ha mélyebbre nem is ér el hatásuk. *Spányi* Béla sima, csiszolt nyírfái (37. sz.) ezúttal is hangulatosak, s annyiszor ismételt tárgyuk daczára is kedvesebbek. *A gályai két király tölgy* című képénél (39. sz.), melynek két szép példány fája inkább a természetrajzi ritkaság érdekével hat. *Tölgyessy* Arthur képei között legjobb hatású a *Rózsakert* (344. sz.); egyéb képein modorosság és a hangulat erős csináltsága érzik. Emlékszünk *Kenései rét* és *Aranyugarak* című régibb virágos képeire, melyek szintén tetszettek. Úgy látszik, jobban sikerül festenie a természet virágdíszének dekoratív színpompáját, mint visszatükröznie egy-egy vidék bensőbb hangulatát.

E régibb gárdához kell számítanunk *Magyar-Mannheimer* Gusztávot is, kinek tájképeiben kevés örömünk telik. Azt olvastuk egy napilapban, hogy „a nyugtalanítóan érdekes, ha úgy tetszik, genialis” *Mannheimer*, kinek „néhány pompás dolga van” a tárlaton, csak a tömérdek tudományú művészetprofesszorokat ejti zavarba, a kik mindent jól tudnak és még annál is többet, s csalhatatlan léniával pécézézik ki a teremtő ecset határait. Az ily beszéd alkalmas lehet arra, hogy megfélemlítse a gyöngébb lelkeket, de nem ijeszti meg azokat, a kik meggyőződésükért készek elviselni bármit, még azt a nehéz sorsot is, hogy egy ismert műbíró a pedantéria megszégyenítő gyanújával illesse őket. Az az össze-visszaság, az a szakgatottság, mely *Mannheimer* újabb tájképeit rendszeren jellemzi, még nem genialitás; az erő hiánya még nem finomság, s a formák gomolygó zavara inkább szül bosszankodást,

mint hangulatot. E képeken többnyire minden bizonytalan, zavaros, de nem finoman sejtető; csak zavaros. *Carmella* című képének (306. sz.) érdekes színhatása és a régieskedő *Egy vörösszakállú arczképe* (304. sz.) gondos, finom kidolgozása elismerésre méltók, de nem felejtetik a többit s meg nem fejtik a túlzott dicséreteket. *Kacziányi* Ödön tájképei (295., 297. sz.) fantasztikus álomvilágba vezetnek, mely nincs bizonyos sejtelmes hangulat híján, de nagyon is szűk, hamar bejárható és egyre ismétlődő. A fantasztikus elem csak a természettől való távolodásban és az éjszaka rejtelmes, kékes világításában nyilvánul, de semmit sem érzünk a fantázia erejéből, gazdagságából. Ha egyes képei hangulatában Böcklin hatására ismerünk, egészben ő csak úgy emlékeztet a nagy svájci mesterre, a hogyan a szegénység hozza eszünkbe a dús gazdagságot. Arczképei különösebb jelentőség nélküliek.

A fiatalabb tájfestők közül igen jelentékeny tehetség bontakozik ki *Grünwald* Bélában. Képeit mindig alakokkal is tarkítja, s ezekkel néhány erősebb (többnyire vörös) színfoltot visz be a tájkép színei közé, élénkítve a színhatást, de néha a hangulatot is zavarva. Mostani képei inkább úgy hatnak ránk, mint sikerrel kiállított festői erőpróbák, s mélyebb hangulatot nem keltenek. Talán az okozza, hogy a művész képein főként a délelőtti napfény hatásait tette tanulmányának tárgyává, s a napsütés, mely mindent láttat és semmit sem sejtet, a finomabb hangulat kifejlésére nem kedvező.

Több fiatalabb tájfestőnk, kiknek jelentékeny részük van tájfestészetünk újabb fellendülésében, nincs oly jellemzően képviselve, hogy alkalmoszerű lenne szólni róluk. Csupán *Mendlik* Oszkárt említjük, kitől ismét két szép tengeri tájkép látható (102. és 104. sz.). Csak szeretnők, ha pompásan ringó hullámai kevésbé ismétlődnének. A tenger oly változatos, beszédes, színben, formákban annyira gazdag. Élénken örülnénk, ha a jeles művész kiszélesítené tanulmányainak körét; képein máris mintha a virtuózság hideg fénye érintene.

IV. A rajzok, metszetek és vízfestmények termében találkozunk *Nagy* Sándorral, kivel e tavaszon ismerkedtünk meg, s kinek érdeklődéssel követjük fejlődését. Első fellépése rokonszenvünket keltette fel iránta. A hang, melyen megszólalt, új és szokatlan volt nálunk; már magában feltűnt, hogy a Tolsztoj-féle eszmék, melyeknek hatása oly kevésbé észlelhető a szellemeken, egy fiatal festőben találtak buzgó követőt. Festői készsége sokban fogyatékosnak látszott, de ki előtt ne lett volna rokonszenvesebb ez az új nyomon indult álmodozó, habár dadog is kissé, mint a sima nyelvű rutin, mely számítva halad a jól ismert úton? S ha technikája botlott is még, nem lehet mondani, hogy képeinek csupán gondolati eleme, tartalma érdekelt; néhány részlet megkapó kifejezése remélnünk engedte, hogy a festőben nemcsak apostoli hajlam, hanem művészi tehetség is lakik. Gondoljunk Krisztus végtelenül szelíd, békét és megadást kifejező alakjára a

Mester, hol lakol? . . .” című képen, s a nyomában lépdelő három tanítvány mély áhítattal, féltő reménységgel eltelt kis csoportjára.

De minderről jól voltak értesítve e folyóirat olvasói. Most két vízfestmény és ugyanannyi tollrajz látható tőle. Az *Udvar* című vízfestmény (551. sz.) élénken emlékeztet A mi kertünk című tavasszal látott képre; ugyanaz a festési modor, a szelíd békének ugyanaz a kedves kifejezése, csak soványabb, kevésbé eszmeébresztő tartalom. Másik festményének címe: *Evoluczió*, földünk háromféle: Buddha, Mózes, Krisztus törvényei szerint való fejlődése (552. sz.). A földet egy-egy sárga gömb jelképezi a képen. Az első gömbön Mózeset látjuk, ki magasra tartva fordítja felénk a tízparancsolat kettős kötőabláját: a férfit és nőt vastag lánc fonja körül s köti a földhöz, jelképezve az ó-testamentumnak a törvény szigorú szavával uralkodó, zord szellemét. A második gömbből Krisztus keresztségét látjuk kiemelkedni; a kereszten függő Krisztus szívet tart kezében, melynek vérrrel telt csatornáit lenyúlnak a földig s az Üdvözítő vérével táplálják a beljükhöz kapaszkodó emberpárt. De a Krisztus fejét övező tövis is leágaznak a földre s körülfonják azt a szenvedések töviskoszorújával. A harmadik gömbön a sokkarú istenség mintegy leröpíteni készül a földgolyóról a férfit, nyilván azért, hogy más csillagzatban folytassa vándor pályáját (Buddha-féle lélek-vándorlás), míg a nő nyugodtan ül az isten lábainál. Ez a kép kiolvasható tartalma. De miben áll az evoluczió, miben földünk háromféle fejlődése? E kérdésre nem kapunk feleletet; a mit látunk, az inkább a három vallás felfogása az ember földi helyzetéről és a vallásalapítóhoz való viszonyáról. De ez a gondolat is csak hiányosan, töredékesen jut érvényre, így pl. a Buddhaismus tartalmából a kép nem igen fejez ki többet a lélek-vándorlásnál; jelöl annak, hogy ily elvont gondolatokat egy rövid szóbeli vagy írott magyarázat érthetőbben s pontosabban fejezhet ki, mint egy gondolkodó művésznak bármily elmés illusztrációja.

A művész *Kun László szekere* című tollrajza (550. sz.) nehezen görnyedő póroktól vontatott talyigát mutat, melyen összezúfolva ülnek a világ urai: a fejedelem, a főpap, a pénzeszacskót szorongató tőkés, a nagyképű ítélőbíró stb. A szomorú menet élén papok haladnak, magasra tartva a keresztet, a kelyhet és a tórárt. A háttérben Krisztus prédikál, de senki sem hallgatja. Itt már világosan látjuk a művész célját, talán az a baj, hogy nagyon is látjuk. A vád előadásának módja nagyon is mindennapi s nélkülözi a művészi gondolat eredetiségét. E mellett a rajz annyira kusza, oly nehezen kibetűzhető, hogy önkénytelen is igazat adunk a tárgymutatásban olvasható magyarázatnak, mely azt mondja, hogy ez »ama nyikorgó szekér, melyen a hatalmaknak ülni kényelmetlen, a szegényeknek húzni nagyon nehéz, de legnehezebb szemlélni.« Ennél tartalomban is, kivitelben is művészebb a *Tovább, tovább . . .* című négyes tollrajz (549. sz.), mely találó illusztrációja a nyugtalan vágytól

zaklatott modern ember lelkének, kit nem elégít ki sem dicsőség, sem szerelem, sem a termékenység biztató látványa, sőt a természet csodás harmóniája sem, s ki magához véve élte párját sóvárgón kutat valami ismeretlen jobb, nemesebb után, tovább, tovább . . .

A kiállított rajzok között látunk több illusztrációt, mely a Remekírók Képes Könyvtára című vállalat számára készült. Igen kevés köztük a sikerült s egészben illusztráló művészetünk fejletlen színvonalát bizonyítják. A kiadó-czég elismerést érdemel a jó szándékért s bizonyára nem oka a csekély sikernek.

Szobrok dolgában a tárlat különösen keveset nyújt. Csekély számú és kisebb szabású, a mit e nemben láthatunk, de köztük néhány igen csinos akad. Ilyen különösen *Telcs* Ede és *Ligeti* Miklós több műve.

P. E.

Paál László képeinek kiállítása.

A Nemzeti Szalonban néhány hétig *Paál* László képei voltak láthatók, egy korán elhalt tájfestőnké, kit mostanig igen kevésbé ismertünk. Képei közül eddig csak kettő volt a Nemzeti Múzeumban. Külföldön elszórt képeiből most 52 darabot szedett össze *Lázár* Béla tanár, ki egyúttal a művész életét is megírta. E képekből azonban a rendezés közben kiütött tűz folytán öt teljesen elpusztult, hét pedig többé-kevésbé megsérült.

A képek között van több egészen fiatalos kísérlet, melynek csak az egyéniség fejlődése szempontjából van érdeke; több más pedig úgy hat, mint valamely közepesebb munkája *Munkácsynak*, kire *Paálnak* különösen *düsseldorfi* idejéből való képei — részben talán a közös iskola révén, de bizonyára a nagyobb egyéniségnek a közelében élő kisebbre gyakorolt vonzása miatt is — élénken emlékeztetnek. De van néhány igazán ritka becsű kép, melyek maradandó emlékei a művész rövid pályájának. E képei már *Parisban* és *Barbizonban* készültek, hol festők a művészet legjobb forrásaiból ihatott. Erőteljes, nemes, a természet buzgó tanulmányán fejlett művészet termékei. *Fontaineblau* útja (24. sz.), a fák pompás sötétzöld lombzatának gazdag árnyalataival, néhány rendkívüli erejű, kitűnő erdőrésztlet és fatanulmány (kivált a 25. számú) s több más is bármily mértékkel mérve, elsőrendű alkotás.

Igaz, hogy *Paál* igen simulékony természet volt, s művein igen élesen lehet a különböző befolyások időszakait megkülönböztetni s az előképül választott mesterek hatását kimutatni. De nem szabad felednünk, hogy 31 éves korában megszűnt dolgozni, s művészi jelleme talán csak azután fejlett volna ki teljesebben. S egész működésén végigtekintve, így is meglátjuk az egyéniséget, mely összekapcsolja művészetének a tanulmányok változó iránya szerint alakuló termékeit. Ennek az egyéniségnek szomorú alapszíne van; a természetnek abban

a felfogásában, melyet Paál képein ismertünk meg, van valami abból a sötét, tragikus hangból, mely Munkácsy legtöbb képéről szól felénk. *Est a Maros partján* című gyermekkori kísérletétől kezdve egész a küzdelmes utolsó években festett képekig hű marad ebben magához, s düsseldorfi képein enyhébben, később erősebben, de valamely fokban mindig érezhető művészetének ez a vonása. Képei között egyről sem sugárzik a színek derűje; az ég világos, tiszta kékjéből csak két (Diazra különösen emlékeztető) képén (14. és 16. sz.) látunk egy-egy tenyérszövetet. A sötét felhők s a fák mélyen sötét zöldje jutnak először eszünkbe, ha képeire gondolunk. Művészetének ez a vonása összhangzó életével, mely épen olyan szomorú volt, mint rövid. Lehetek víg, nagyon is víg napjai, de a lélek harmonikus derűjéből kevés juthatott neki. Szerette a művészetet, becsvágyó is volt, de gyöngé arra, hogy ellentálljon az élet apró kísértéseinek, melyek a gyöngé akaratot oly könnyen el-eltérítik céljától. A hivatásban való lányhaság azonban megboszúlja magát; az elhagyottan álló műhely el nem űzhető képe nem engedi könnyű kedvvel élvezni az oly kívánatosnak látszott örömeiket s a legvidámabb perczek hangulatába is vegyít valamit az „atra cura” keserűségéből. A szegénység zsibbasztó, nehéz érzését is hamar megismerte, s előkelő, úri kedvtelésekre hajló lénye kétszeresen szenvedett miatta. Sikere sem volt olyan, hogy a nyomában járó izgalmas öröm legalább egy időre feledtette volna vele nyomasztó viszonyait. A fiatal művész a messze jövőre kénytelen függeszteni szemét, mely, „ha későn is, de egyszer csak mégis” elismeréshez juttatja. Családjának szomorú napjai is nyomták. Nem csoda, ha képein inkább látszanak meg a nyugtalan lélek nehéz küzdelmei, mint az ifjúság gondtalan derűje. Paál László képeinek kiállítása igen érdekes volt s ha nem is követjük buzgó életíróját odáig, hogy őt legnagyobb tájfestőnknek tartsuk (az ily rangsorozás ritkán szerencsés), bizonyos, hogy benne igen sokat veszítettünk.

—e—

Munkásmozgalom.

Visszapillantás az 1902. évre.

E folyóirat novemberi számában dr. Radó Sámuel kifejtette gróf Andrássy Gyula könyvéről irt bírálatában, hogy téves ma a liberális középosztály uralmáról beszélni. Idestova harmincz esztendeje, hogy a nyugati országokban folyó társadalmi és politikai küzdelmek jellegét a feudális és konzervatív nagybirtokosság és a szocialista proletárság közötti harc szabja meg, s hogy még azok a burzsoák is, a kiket gazdasági hatalmuk önálló politikai érvényesülésre képesíthetne, cserben hagyták a liberalizmust és a reakziós feudalizmus híveivé szegődtek. Ritkán esik meg, hogy Magyarországon valaki ezt fölismérje. Minálunk — szavakban — még mindig a liberalizmus aranykora járja és a liberalizmus csődjéről — úgy látszik — senki sem tud. Ebbe a hibába esik dr. Radó is, a mikor a külföldre vonatkozó helyes észrevételei után Magyarországra csodálatosan ellenkező eredményre jut; mert azt

kívánja, hogy Magyarországon létrejöjjön az a liberális középosztály, a mely ezt az országot versenyképessé, erőssé tegye.

Hogyan remélheti dr. Radó, hogy éppen Magyarországon jöjjön létre az, a mit a gazdaságilag fejlett és liberális tradíciókkal telített külföldön ugyancsak a gazdasági fejlődés oly korán tönkretett, — előző fejtegetései „után érthetetlen nekünk. Vajjon nem kell-e inkább hinnünk, hogy ha a polgári liberalizmus nem tudott uralomra jutni Magyarországon addig, a míg a liberális külföld példájából is meríthetett erőt, akkor nem fog kifejlődni most sem, a mikor a régi feudális uralmat a külföld reakziós mozgalmi is támogatják? Azt hisszük, a logikus következtetés ez.

Akárhogy álljon is azonban Magyarországra a kérdés, (nem czélünk itt politikai horoszkópot fölállítani) azt tényként minálunk is el kell fogadni, hogy a negyedik rend törekvései dominálnak manapság valamennyi ország gazdasági, társadalmi és politikai harczaiban. Nem akarjuk erre azokat a vállveregetésszerű kijelentéseket idézni, a melyek a most uralkodó angol király — akkor walesi herceg — és mások nyomán szálló igékké lettek, hogy „ma mindnyájan szocialisták vagyunk” és a melyeket minálunk is annyira, megkedveltek, hogy ma nagy önelégültséggel úton-útfélen ismétlik. Eppen ez a — másképp mint német szóval nem tudjuk nevezni — Sozialisten-Duselei árulja el, hogy a szocializmus mivoltáról minálunk igen kevés helyes fogalom uralkodik. Ha tudnák minálunk, hogy mi a szocializmus, — sokkal kevesebben vállalnák magukra a szocialista jelzót; de egész más volna a magatartás is, a melyet a szocializmus iránt a legtöbben tanúsítanak.

Mentségül szolgáljon, hogy a külföldön is nincs sokkal különben. Fr. J. *Neumann*, a kiváló közgazdasági teoretikus, csak a minap tartotta szükségesnek megállapítani, hogy „ki szocialista?” (Wer ist heute Sozialist? Jahrbücher f. Nationalökonomie und Statistik, Oktober 1902.) S hogy még ő is indíttatva érezte magát, visszanyúlni a 19. század eleji államtudományi irodalomra, a melyben a szocializmus minden rossznak a gyűjteménye, s hogy még mára vonatkozólag is tiltakoznia kell a szocializmus fogalmának olyan általánosítása ellen, a mely a szociálpolitikát és a szociálreformot is belefoglalja, — mutatja, hogy Németországban sem állapotott még meg a köztudatban a szocializmus fogalma.

Szükséges pedig a szocializmusról létező fogalmaknak a tisztázása, szükséges a modern szocializmus lényegének reális fölismerése, hogy mindenki tudatosan megállapíthassa a helyét, a mely őt a szocializmussal szemben (a szocializmusban vagy rajta kívül) megilleti. Ha — a mi ma kétségbevonhatlan — a jelen század a szocializmus és az ipari feudalizmusba fejlődő nagyburzsoáziával szövetkezett nagybirtokos feudalizmus uralmi küzdelmének korszaka, egyszerűen a társadalomtudományi kutatás követelménye — de még a politikai művészet mellőzhetlen kelléke is — hogy ezen küzdelem másik tényezőjének, a szocializmusnak lényege és törekvései épp olyan ismertek legyenek, mint a feudalizmus és liberalizmus régen megállapított fogalmai. Erre törekvesnek a külföldön. Saját tudományos folyóirataitól eltekintve, a munkásmozgalom ma igen sok külföldi nagy folyóiratnak állandó rovata (említjük pl. a következőket: Conrad's Jahrbücher f. Nationalökonomie und Statistik, Revue politique et parlementaire, Reforme sociale, Rivista internazionale di sociologia, stb.); hogy Magyarországon is helyén volna ilyesmi, talán fölösleges bővebben bizonyítani.

Ha igaza van George Sorelnek, a ki a *Sozialistische Monatshefte* decemberi számában azt állítja, hogy szocializmus annyiféle van, a hány nagy nemzet van, — országok szerint kellene a szocialista mozgalmat ismertetnünk. Azt hisszük azonban, hogy ha tekintetbe is vesszük azokat a tényezőket, a melyek Sorel szerint a szocializmus országok szerinti különbségeit megállapítják, nevezetesen az illető ország ipari fejlettségét, az uralkodó politikai irányzatokat és a nép jogérzetét,¹ — a szocialista mozgalmak vizsgálata annyi közös vonást mutat, a melyeket távolról sem kvalifikálhatunk „egészen elvont és gyakorlatilag jelentéktelen formuláknak”. (Sorel, 943. l.) S éppen az elmúlt év története a közös vonásoknak — közösen érzett és közösen vitatott problémáknak — olyan nagy gazdagságát tárja föl, hogy éppen nem nyújt támaszt azoknak, a kiknek sajátos eszméje a szocializmus kérdéssről főképpen a különbségek gondos kidomborításából és kiélesítéséből táplálkozik.

Az elmúlt évben a szocialista világ örökségül átvette azt a kérdést és vitát, a mely „miniszterializmus” vagy „opportünizmus és intranzigencia”, vagy „reformizmus és revoluzionizmus” stb. nevek alatt már negyedik esztendeje fő ütköző pontja a szocialista pártok árnyalatainak. Elméletileg is, de gyakorlatilag is a román államokban követelt megoldást, csak az elméleti vita keretében mozgott a kérdés a német birodalomban. Az elmúlt év figyelemre méltó vonása az is, hogy politikai követelésekért a gazdasági tömegharcz fegyvereit vitték sokfelé harciba — az általános sztrájkot — s hogy általában a munkásság gazdasági szervezkedése és küzdelmei az 1902. évben erősebbekké, tudatosabbakká váltak.

Ha helyünk engedné, kimutathatnók, hogy a mozgalom ezen alakulásai nem a véletlennek a műve, s hogy különösen e három jellegzetes megnyilatkozás közt szoros összefüggés van. Itt azonban — célunkhoz képest, a mely csak az általános tájékoztatás a *történekről* — az események följegyzésére kell szorítkoznunk. Nem is nyúlunk ez okból vissza a reformizmus és revoluzionizmus ellentétének történetére, a mely tudvalevőleg Eduard *Bernsteinnak* a *Neue Zeit* 1897—98-iki évfolyamában közzétett cikkeire, majd híres röpiratának (*Die Voraussetzungen des Sozialismus etc.*) megjelenésére, *Kautsky* válaszára (Bernstein und das sozialdemokratische Programm), majd *Millerand* miniszterségére és a francia szocialista pártok éppen létrejött egységének hirtelen fölbomlására, *Turatinak* és *Ferrinek* küzdelmeire, stb. stb. vezetne vissza. Ennek a kérdésnek különben is olyan gazdag irodalma van — magában Olaszországban vagy húsz idevágó füzet jelent meg csak ez évben (a számtalan újság- és folyóirat-cikket nem is említve), hogy összefoglaló méltatása külön stúdiumot és egész könyvet igényelne s így itten nem is tárgyalható.

Ez év elején Franciaországban is és a külföldi szocialista lapokban az elégedetlenség a *Millerand* minisztersége miatt egyaránt fokozódott. Alemannisták és független szocialisták — mint *A. Morizet* *F. de Pressémé*, *J. Longnet*, *A. B. Hand*, a possibilisták vezére, *Paul*

¹ Mellékesen: ezzel *Sorel* semmi újat sem mondott — még a legradikálisabb unifikátoroknak sem, pl. *Kautskynak*. V. ö.: *Der Kampf der Nationalitäten und das Staatsrecht in Oesterreich*. (*Die Neue Zeit*, 1897/98. Bd. 1. és fejtetéseit az angol munkásmozgalom sajátos fejlődéséről, újabb brosrájában: *Die Soziale Revolution*. Berlin, 1902.). Magát *Marxot*: *Das Kapital*, Bd. 1 (4. Aufl.), pag. 476, Bd. 3, Buch 2, pag. 325; *Engelsről* 1. *Masaryk* könyvét: *Die philosophischen und sociologischen Grundlagen des Marxismus*, §. 25.

Brousse és mások — a kik a szocialista egység dolgában teljesen Jaurés-yel tartottak, mind sűrűbben kezdték fölkeresni czikkeikkel az *Aurore*-t és *H. Lagardelle* kitűnően szerkesztett antiministerialista folyóiratát, a *Mouvement Socialiste*-t Ennek 74. számában *de Pressensé* azt írta: „Azt tartom, hogy gyógyíthatatlan erkölcsi veszteség fenyeget és hogy legfőbb ideje mindenikünk számára, hogy a veszélyt elhárítsuk és erős elhatározással még a választások előtt elszakítsuk ennek a gyászos közösségnek kötelékeit. Bármit mondjanak és tegyenek, a miniszterializmus kérdése teljes súlyával ránehezedik pártunk fejlődésére”. (Mouv. Soc. 1902. I. p. 42.) A bécsi *Arbeiter-Zeitung*, a mely antiminiszterialis hajlandóságokkal szintén nem volt vádolható, ugyanezen hangon szólt: Ő (Millerand) ellensége lett a szocialista munkáságnak, haladásának akadály, és a köznapi burzsoá politikusoktól másban mint frazeológiájában nem különbözik. Hasonlóan írt a *Vorwärts*. Mi történt? *Millerand* jónak látta, reformjai által épenséggel nem jó hírbe került szocializmusát fölfrissíteni. Saint-Étienne-ben és Firminyben beszédet tartott a kereskedelmi kamarában.* Kijelentette, hogy szocialista volt mindig és ma is az. Mégis sohasem választotta el az ipar nagy érdekeit a munkások sorsától. „Sohasem kezdeményeztem — úgymond Saint-Étienneben — úgynevezett munkástörvényjavaslatot, a nélkül, hogy nem vizsgáltam volna milyen visszahattással lehet a munkaadók érdekeire, mert tudom, hogy nem lehet megoldani a társadalmi problémákat úgy, hogy a tulajdon, a nemzeti ipar anyagi és elsőrendű érdekei ne szenvedjenek”. Ezek a beszédek kiválóan tetszetek — a liberális és a konzervatív lapoknak. Yves Guyot — a franciaországi mancheszterizmusnak fáradhatlan harczikürtöse — elragadtatással írta lapjában, a *Le Siècle*-ben: „M. Millerand szocializmusa most még kevésbé hasonlít a Karl Marx szocializmusához, mint valaha. Miért nem mutatták a szocializmust elejétől kezdve erről az oldaláról? Ilyen körülmények közt valóságos politikai párttá lesz, méltó arra, hogy részt vegyen a kormányban . . .” És *de Witt*, konzervatív szenátor jelentette választóinak tartott beszédjében, hogy ez a minisztérium a társadalmi rend megmaradásának legbiztosabb támasza, a legnagyobb biztosíték mindennemű „veszedelmes” reform ellen.

Majdnem három esztendeje múlt ekkor Millerand miniszterségének, majd három esztendeje a francia szocialista pártok újlagos szétszakadásának. A kik a régi pártvezérek féltékenységeinek tudták be ezt a szakadást és *Guesde*-t és *Lafargue*-ot vádolták, hogy hiúságból akadályozzák a francia szocialisták egyesülését, — im ott találták ezek oldalán az egységnek még most is leglelkesebb híveit, a másik oldalon pedig a szocializmus természetes ellenségeit, úgy látszik tehát, hogy Millerand részvétele a kormányban nem igazolta azokat a reményeket, a melyeket hozzáfűztek. Belépett a kabinetbe, a mely a köztársaság megvédésére, demokratikus és szociális reformok létesítésére alakult. És a minisztérium — de halljuk itt is Millerand és Jaurés egyik leghívebb barátját, *Viviani*-t — hurkot vet a munkásság egyesülési szabadságának, rendszabályozza a tanítókat, föléleszti (a „lois infames” név alatt ismert) anarkistatörvényeket, hajlong a csár előtt, ugyanakkor, a mikor Tolsztojt exkommunikálják, megvédi a tolvaj tértitőket, elárulja a sztrájkoló bányászokat, magasztalja az egyház szerepét a Keleten . . . (Idézve a *Neue Zeit*-ban 1901—2. 1. k., 752. 1.)

* A firminy-i beszéd teljes szövegét l. a *Revue Socialiste*-ban, 1902. I. p. 228—231. A saint-étienne-i beszédet még ez a tuskön-bokron miniszterialista folyóirat sem merte lenyomtatni.

Mi más ez, mint a miniszterializmus csődje a miniszterialisták szemében is?!

Nem feladatunk itten a kudarcznak okait keresni, megállapítani, hogy *Bernstein*-nek van-e igaza, hogy az emberen múlt, *Millerand*-on, vagy az ortodox marxistáknak, hogy a vállalkozás lényegében magában viselte elejétől a romlás csiráját. Itt csak azt konstatálhatjuk, hogy kísérletnek pozitív eredménye legfeljebb néhány munkásvédelmi törvény, negatív eredménye ellenben a francia szocialista pártok szétbomlása volt. A miniszterialisták toursi kongresszusán maga *Jaures* is beismerte ezt: „Három évi tapasztalat van a hátunk mögött” — úgymond —. „Rosszalom az igazságtalanságokat, a melyeknek *Millerand* célítáblája volt, a ki jó munkása volt a reformnak, és örülök, hogy a minisztérium hosszú életű volt, a nacionalista cselszövéseket megghiúsította és a kereskedelmi miniszternek lehetővé tette, hogy a munkásosztály érdekében becsületes és komoly kísérletet tegyen. De ezen három évi tapasztalat után a proletárságnak most időt kell adni, hogy a multat meghányja-vesse, a távolból megítélje, a „miniszterialista” taktika nyereség- és veszteségszámláját fölállítsa, aktívumát és passzívumát megállapítsa, jóban és rosszban a helyes mértékekre yisszavezesse. *En minden kormányt, a mely a jövő választások után szocialistát hívna a minisztériumába, és minden szocialistát, a ki a hívást elfogadná, a munkásság egyenes ellenségének tekintenek.*”

Ismeretes, hogy a választások után, a melyekből a kormány pártjai kerültek ki győztesen, *Waldeck-Rousseau* lemondott s hogy vele ment *Millerand* is. Követte a *Combes-miniszterium*, a mely tudvalevőleg sokkal radikálisabb — bár szocialista tagja nincsen.

Ha a miniszterializmus kérdése szét is szakgatta a francia szocializmus egységét, másrészt közelebb hozta egymáshoz a rokon-érzésű frakciókat. Franciaországban vagy hat szocialista párt volt és azonfelül egy sereg autonóm föderáció. *Jaures* hívei még *Millerand* minisztersége idejében — épen a toursi kongresszuson — szervekedtek egy párttá, a mely a Francia Szocialista Párt (*Parti Socialiste Francais, P. S. F.*) nevet vette föl; ebben egyesültek a független szocialisták (jauresisták, a possibilisták, broussisták és az allemannisták). Az antiminiszterialisták — a kik már előzőleg közös szervezettel bírtak az *Unité Socialiste Révolutionnaire*-ben (U. S. R.) — *Commentryben* tartott kongresszusukon egyesültek egy párttá, Franciaország Szocialista Pártjává (*Parti Socialiste de France, P. S. de F.*); ebbe a francia munkáspárt (guesde-isták), a forradalmi szocialista-párt (bianquisták, Vaillant hívei), a kommunista szövetség és néhány autonóm föderáció olvadt be. Vajjon a fejlődés e két új párt egyesüléséhez vezet-e, a melyek majd — mint Németországban, — a párt jobb- és balszárnyát alkotják, vagy a P. S. F. még tovább terelteti-e magát abba az irányba, a hol a polgári demokrácia előőrse, a P. S. de F. pedig politikai téren a tiszta negáció álláspontjára — talán ez év meghozza majd.

Hasonló küzdelem, mint Franciaországban a szocialista frakciók közt, játszódott le Olaszországban az egy szocialista pártnak „reformista” és „forradalmi” árnyalata közt; azoknak *F. Turati* (báró), ezeknek *E. Ferri*, a nagyhírű büntetőjogász a vezére. Itten eredetileg arról folyt a vita, adják-e a szocialista képviselők továbbra is szavazataikat a kormánynak vagy nem? Idő folytán a vita medre kiszélesedett és fölszínre került — más formában — a mérsékelték és a radikálisok ellentéte. *Ferri* és hívei azt hangoztatták, hogy fontosabb az apró-cseprő törvényhozási reformoknál („riformette”) — a szoczi-

alista képviselők szavazatainak áránál — a kollektivizmus elveinek propagálása, tekintet nélkül arra, kellemes-e, nem-e a kormánynak és a polgári demokrata pártoknak. Turatiék viszont a kedvező politikai konstellációt a gazdasági szervezetek gyors kiépítésére óhajtották kihasználni és a relatív szabadság biztosítására nemcsak szavazataikkal támogatták a liberális kormányt, hanem a propagandában lehetőleg leplezték a szocialista tendenciát, hogy annál hamarabb és könnyebben toborozzanak híveket. A szeptemberben *Imolában* tartott kongresszus Turatiék javára döntötte el a kérdést. De hogy a küzdelem tovább foly, annak bizonyosága a *Critica Sociale*-nek (*Turati* folyóiratának) és az *Il Socialismo*-nak (a *Ferri* revuejének) minden újabb száma. A *Critica Sociale* decz. 16-iki számában ezzel a kijelentéssel zárja le tizenkettedik évét: „Sohasem volt oly szükséges megmaradni ezen az úton. Ma a proletárság mozgalmának kevésbé kell olyan veszélyektől tartania, a melyek kivüle vannak, mint azoktól, a melyek saját keblében fészkelnek...” (pag. 370.). *Ferri* viszont a *Socialismo* december 10-iki számában (pag. 322.), azt írja: „Milyen nyoma maradt Millerand miniszterségének? *Jaures* toursi nyilatkozata! Kívánom, hogy a szocialistapárt okuljon belőle, az olasz is!”

Miben álljon az okulás? A forradalmárok szerint abban, hogy azokat a véletlen konstellációkat, a melyek utóbbi időben minduntalan gyakorlatilag fölvetik a szocialisták részvételének a parlamentáris kormányban a kérdését, ne tekintse senki előrelépésnek abban a küzdelemben, a melyet a proletárság a politikai hatalom meghódításáért folytat. A kapitalizmus mai fejlődési fokán a liberalizmus megszűnt az a párt lenni, a mely nagy czélokkal telítve föltétlenül uralkodik a parlamentekben. A liberális párt szétbomlik elemeire, mind több és több frakcióra, mindinkább nehezebb más, mint koalíciós többséget létrehozni, a melyben természetesen épen a jellegzetes pártelvek esnek áldozatul. Megtörténhet, hogy a koalícióban szocialisták is résztvesznek, a nélkül, hogy valóságos — vagyis a proletárság gazdasági és politikai szerveztségének megfelelő fokán alapuló — politikai hatalmuk ezt indokolná. S így van azután, hogy a központi kormányban való részvétel, az ilykép kezdeményezett szociálreformok stb. alig viszik is előbbre a proletárság gazdasági és politikai szervezését. Mert mesterséges, nem a gazdasági és társadalmi erőviszonyokból nőtt ki. Ennek példáját nyújtja az angol munkástörvényhozás története, a melynek ez év június 22-én ülték a százéves jubileumát. Elég lett volna a hatvan éves jubileum is, mert kétségen felül áll, hogy az a kilencz munkástörvény, a melyet 1843-ig, a híres parlamenti bizottság jelentéséig alkottak, teljesen hatástalan volt. A munkásosztály erkölcsi és szellemi állapota, *szervezeteinek gyöngesége* okozta, hogy a törvények írott malaszt maradtak. Ugyanettől tart Olaszországra nézve is *Arturo Labriola*, az intranzigensek egyik kitűnő vezére. „Megcsinálni a munkásvédő törvényeket — úgymond az imolai kongresszuson — könnyű, de végrehajtani nehéz. Ehhez nincsenek meg a kormányiszervek és hiányzanak Olaszország területének és népességének négy-ötödében a lehetőségek — az objektív föltételek.” És nem lehet tagadni, hogy *Labriolának* igazat adtak — a franciaországi fejlemények, nevezetesen *Millerand* híres reformjának (1900 márcz. 30-iki törvény, a vegyes üzemek munkásainak munkaidejéről) végrehajtása. A gyermekek munkaidejének maximumát már 1892-iki törvény állapította meg tíz órában — a nélkül, hogy valaha is végrehajtották volna. *Millerand* újra rendezte az ügyet, s a mikor a törvénynek ez év nyarán életbe kellett volna lépnie, az ország számtalan gyárában — *sztrájkjal* kellett a

munkásoknak a végrehajtást kierőszakolniuk. Mi sem bizonyítja jobban, hogy erős, harcukész szervezetek hiányában a reformok majdnem haszontalanok. —

Ismét eltértünk kissé feladatunktól. De ezek a kitérések talán nem egészen fölöslegesek, sőt talán szükségesek azoknak a problémáknak megértéséhez, a melyek a szocialista proletárságot világszerte foglalkoztatják évek óta. És valószínű, hogy újra és újra fölvetődnek, minduntalan más formában és vonatkozásban, de lényegileg mindig azon kérdés körül, lehetséges-e és miként a kollektivistá társadalmi rend alapjainak lerakása már a mai társadalmi rend keretében — a nagy társadalmi forradalom előtt, illetve azt elhárítva, fölöslegessé téve?

Ennek a problémának oldozgatása legközelebb a belgákra vár. Már 1902. évi általános sztrájkjuk adott e kérdésre több irányú feleletet.

Az 1902. évben általában föltűnő nagy számmal fordultak elő általános sztrájkok. Valóságos „generál-sztrájk” Belgiumban és Svédországban, egy-egy kerületre vagy városra terjedő volt a barcelonai, a trieszti, a firenzei stb., egy-egy szakmából indult ki a francia és az észak-amerikai bányászoké, a galicziai földműveseké stb.

Említettük fentebb ez év jellegzetes mozzanatai közt, hogy politikai czélokért sokhelyt a gazdasági harc fegyvereit alkalmazták. A fölsorolt sztrájkok közül politikai kettő volt: a belga és a svéd.

Az általános sztrájk még röviddel ezelőtt olyan harci eszköz volt a marxista szocialisták szemében, a melyről csak gúnyos mosolylyal lehet beszélni. Anarkista hóbort — mondták a német szocialdemokraták. Szép, de megvalósíthatatlan — érveltek a francia marxisták, az erősen generálsztrájkhu szakegyesületek, a broussisták és az allemannisták ellen, évről-évre elvetvén ezeknek indítványát, hogy az általános sztrájkot fogadják el a szocialisták a társadalmi átalakulás egyik célravezető eszközének.

Mi az általános sztrájk? Egy ez évben megjelent anarkista füzet (S. *Nacht*: Der Generalstreik und die sociale Revolution. London, 1902.) így határozza meg: „Az általános sztrájk eszméje abban áll, hogy az uralkodó osztályok számára való termelést, közlekedést és fogyasztást az egész országban teljesen és minden eszközzel megszakítsuk, és pedig annyi időre, a mennyi alatt a kapitalista társadalmi rend teljes dezorganizációja és destrukciója beáll, hogy összeomlása után a proletárság, szakszervezetei útján, maga vegye birtokába az összes termelési eszközöket, a bányákat, házakat, a földet, szóval az egész gazdasági hatalmat.” (pag. 19.)

Az anarkista elmélet szerint tehát a generálsztrájk a társadalmi forradalom eszköze, helyesebben: maga a társadalmi forradalom.

Nem kell hinni, hogy a belgák és a svédek is ilyen célzattal csinálták általános sztrájkjukat. Meg kell különböztetni az általános sztrájk anarkista elméletétől a politikai célzatú általános sztrájkot, azt, a mely csak bizonyos *politikai* cél elérésére irányul. Ilyet a belgák ismételten rendeztek már és pedig az általános választójog érdekében; mindannyiszor részleges sikerrel. De nem idegen ez a generálsztrájk a francziáknak sem. A híres carmaux-i sztrájk pl. ilyen volt. Ez év eseményei a németeket is készítették, hogy az általános sztrájkra vonatkozó elméletüket revideálják és nem jelentőség nélküli, hogy nemcsak Rosa *Luxemburg*, az ortodox marxizmus leg harcziassabb híve, hanem *Bernstein* is szószólója lett ezen eminenter forradalmi harceszköznek (L. *Die Neue Zeit*, 1901—2, Bd. 2, pag. 205—210; *Socialist. Monatshefte*, 1902., pag. 413.kk.).

Belgium egyike a kapitalista fejlődés legmagasabb fokán levő országoknak. De egyébről is nevezetes. Belgium mintamonarchia, 1848-ban a képviselői monarchia példányképe volt Magyarország számára is. Ebben a mintaszerű alkotmányos államban a klerikális és a liberális párt fölváltva kormányzott. A munkásosztályllyal egyik sem törődött. A kapitalista termelés azon tendenciája, hogy proletártulnépességet teremtsen és annak standardját a lehető legalacsonyabbra szorítsa, akadálytalanul érvényesült. Egy 1855-iki hivatalos statisztikai fölvétel szerint az ipari munkásoknak csak mintegy öt százaléka élt tűrhető viszonyok közt, 75 százaléka tökéletes nyomorban sínylett. 1871-ben az angol konzul azt jelentette kormányának, hogy a népesség egy hatoda alamizsnából él, a népesség fele analfabéta, stb. A belga munkásság számottevő szervezkedése a hatvanas években kezdődik. Nagy akadályokkal kellett megküzdenie, a liberális és a klerikális párt egyenlően makacs ellenállásával, a mely a munkások egyesülési szabadságát, sztrájkjait vérbe fojtotta.* A nyolcvanas évek közepe óta a belga munkásosztály az általános és egyenlő választójogért küzd, az ultramontán párt ellen, a mely azóta folytonosan kormányon van. A liberális párt rég szétfoszlott a klerikális és a szocialista támadások súlya alatt. A szocialista párt 1893-ban általános sztrájkjával kivívta az általános szavazati jogot, — de a plurális szavazattal lényegéből kiforgatva. A párt azóta megerősödött s be nem érte ezzel az állapottal, a melyben 915.000 egyszavazatú választót elnyom az 557.000 plurális választó 1,353.000 szavazata.

Az 1902-ik évben a szocialista párt szövetségre lépett a liberális párttal és a keresztény demokratákkal az egyenlő általános választási jog kiküzdésére. Az általános sztrájkról egyelőre nem volt szó, csupán parlamenti akcióról. A sztrájk magától tört ki, a türelmetlen munkástömegek erupciója volt inkább, mint tervszerű akció. A mikor a pártvezetőség hivatalosan proklamálta — április 10-én, — már javában működött. Véres összeütközések a sztrájkolók és a fegyveres erő közt napirenden voltak. Április 17-én, a reform parlamenti tárgyalásának előnapján, 350.000 munkás állott sztrájkban. 18-án a kamara a szocialisták és a liberálisok indítványát elvetette. A pártvezetőség azt határozta, hogy az általános sztrájkot folytatja. 20-án reggel még azt írta a *Peuple*, a párt központi lapja: „Az általános sztrájk folytatása — az általános választójog megmentésének egyetlen eszköze!” Ugyanaz nap este a pártvezetőség — a sztrájk *beszüntetését* határozta el.

Látnivaló, hogy a belga általános sztrájk, ezen a commune óta kétségtelenül legnagyobb szabású tömegakció vereséggel végződött. Mi ennek az oka?

A rendkívüli pártkongresszusról, a melyet a belgák közvetlenül a sztrájk után tartottak, kevés jutott a nyilvánosságra. A pártvezetőségnek megadták a fölmentvényt, de csak rendkívül szenvedélyes viták után, a melyek folyamán nem kisebb ember, mint Jules *Destrée* ajkáról az árulás szó is esett.

* Rudolf *Meyer*, a nálunk is ismert konzervatív társadalompolitikus, így ítélte a hetvenes években a belgiumi klerikálisokról: „A belga keresztény-szocialisták magatartása azt a gyanút táplálja, hogy a katolikusok csak ott követelnek az államtól a munkásoknak kedvező engedményeket, a hol az ellenzéken vannak, ott nem, a hol uralkodnak ... A katolikus pártnak kezében van a hatalom Belgiumban és nem használta azt a munkásosztály javára. Gyalázata az állítólag oly keresztény katolikus belga kormánynak, hogy még csak kísérletet sem tett gyári törvényhozás iránt . . . Ezért keserűen meg fog egykor bűnhődni . . .”

Említettük, hogy a szocialista párt a liberálisokkal szövetkezve vitte ezt az akcióit. Polgári párttal tehát. Elhagyta az osztályharcz álláspontját. Az eset megítélésébe ilykép ugyanazon szempontok szóltak bele, mint a többi országok hasonló affairejeibe.

Az intranszigensek a belga pártvezéreknek helytelen taktikájukat vetették szemükre. „Az a törekvés, — írja Franz *Mehring* a *Neue Zeit*-ban (1901—2., Bd. 2, pag. 98.) — a mely szakít az osztálytudatos proletárság régi, becsületos forradalmi taktikájával, azzal a taktikával, a mely egyedül a munkásosztály fölszabadulását tartja szem előtt és a mely egy pillanatra sem feledkezik meg arról, hogy az egész földkerekségen csak nyílt ellenségei és képmutató barátai vannak, az a törekvés, ezen taktika helyett bárki fiával csere-berélni („mogeln”), a liberálisok becsületességében és jóakarátában bízni és diszkrét távolságból eleven fejedelmekkel gyöngéd szerelmi pillantásokat, sőt kézszorításokat váltani, ez a törekvés többé-kevésbé minden európai munkáspártnak útját állja . . .” És ugyanezen szellemben fejtette ki Rosa *Luxemburg*, a liberálisokkal kötött paktum hogyan tette egyenkint hatástalanná a munkáspárt minden akcióját (Die Neue Zeit, Jg. 20, Bd. 2, pag. 105 kk., 274 kk.). A sztrájknak — úgymond — közvetlen *gazdasági* hátrányai az iparos és kereskedő burzsoáziát sújtják, a tulajdonképpeni ellenséget, a klerikális pártot, csak kevésbé. A sztrájk *politikai* hatása tehát csak közvetett lehet és pedig az által, hogy a generálsztrájktól szorongatott liberális burzsoázia a klerikális kormányra és többségre nyomást gyakorol. *Közvetlen* politikai hatása a generálsztrájknak a klerikális pártra az, hogy valóságos *utcai forradalomnak* az előhírnöke. A liberálisokkal való szövetség a sztrájk mindkét irányú politikai hatásának élet vette. Először az által, hogy a szocialisták a liberálisok kedvéért eleve lemondtak az erőszakról és a harcot tisztán törvényes formák közzé szorították; másodsor, mert a liberális burzsoázia a sztrájk gazdasági nyomását nem volt kénytelen a politikai uralmat gyakorló klerikálisokra áthárítani, hiszen a szövetség révén a munkásosztály fölött ő is komandírozott. S csakugyan, mihelyt a sztrájk kellemetlen lett a liberális burzsoáziának, kiment a beszüntető parancs és a generálsztrájk „nyomása” füstbe ment.

Természetes, hogy a belga munkáspárt vezérei nem hagyták ezeket a vádakat válasz nélkül. A *Neue Zeit*-ban és a *Mouvement Socialiste*-ban Emilé *Vandervelde*, a *Socialistische Monatshefte*-ben Ed. *Anseele* válaszolt. Tagadják, hogy a liberálisokkal paktáltak volna; tagadják, hogy a sztrájk beszüntetését a liberálisok kívánságára proklamálták volna» Úgy látszik azonban, hogy védekezésük saját embereiknél sem talált hitelt. Erre vall legalább a *Peuple* két szerkesztőjének cikke a *Neue Zeit*-ban (pag. 301 kk.). Az egyik azt mondja: „Nem voltunk eléggé előrelátók és nagy bizalommal kezdtünk a harcra. Ez szükséges ugyan, csak hogy menten azoktól a túlságosan szentimentális és túlzott reményektől, a melyeket liberális szövetségeseink iránt tápláltunk . . . De a liberális párt sokkal inkább kapitalista párt, semhogy várakozásunknak megfelelően volna. Cserben hagyta a munkásokat . . .” És a másik azt a tanulságot vonja le az esetből: „A szervezet erősítése, különösen a szakegyesületié; intenzív propaganda, a mely nemcsak arra irányul, hogy híveket szerezzen, a kik a pillanatnyi sikerek után futkosnak és épp oly gyorsan elhullanak, minz megnyerettek, hanem *elvi* propaganda, a mely *meggyőződött szocialistákat* akar, a kikben egyedül lehet megbízni, hogy rossz napokban is” hívek maradnak; a proletárságnak érthető, világos és kérélnélhetlen ellenzéki taktika, — ezek a győzelem eszközei.”

A belga általános sztrájk azonban nem is ebből a szempontból érdekes. A mit a polgári pártokkal való egyezményekről mondani lehet, azt sokszor elmondták már azoknak a vitáknak a kapcsán, a melyek *Bernstein* föllépéséhez, *Millerand* miniszterségéhez, *Turati* riformizmusához stb. fűződtek. Ezekhez a sztrájk csupán új adalék, gyakorlati próba volt. A belga általános sztrájk főérdekessége inkább az, hogy a szocializmus harcának békés és erőszakos eszközeire, a törvényes akcióra és a forradalomra, a parlamentarizmus és a demokrácia jelentőségére és értékére vonatkozó elméletek tisztázására, illetőleg revíziójára indított. Ezt tette R. *Luxemburg* (*Gewalt und Gesetzmässigkeiten, Die Neue Zeit, 1901—2, Bd. 2, pag. 274-280*), *Hubert Lagardelle* (*Socialisme ou démocratie? Mouvement Socialiste, 1902.1. p. 625 kk.*, és *Karl Kautsky* (*Die sociale Revolution. 1. Socialreform und sociale Revolution. Berlin: Buchh. Vorwärts 1902. 56 p.*)

Nem tartozik ezen szemle keretébe, hogy erre a kérdésre is kiterjeszkedjünk. Elég itt konstatálnunk, hogy a szocialista legalizmus gondolata, a mely a német szocialdemokráciától kezdeményezett parlamentáris szocialista taktika egyoldalú félreértéséből keletkezett, ma újra ingadozóban van és pedig nemcsak a teoretikusok írásaiban, hanem a munkástömegek fejében is. Elég itt arra rámutatnunk, hogy már *Millerand* minisztersége idején újult erővel hangzott föl a francia szakszervezeti sajtóban a régi jelszó: *Méflez vous des politiciens!* (őrizkedjetek a politikusoktól!), s úgy látszik, hogy *Millerand* bukása sem engesztelte ki őket. Erről tanúskodik legalább B. *Kritschewsky*-nek cikke a *Neue Zeit* október 25-iki számában (Jg. 21., 1902—3, Bd. 1, pag. 103 kk.), a mely szerint a szakszervezetek országos szövetsége (*Confederation du Travail*) önálló forradalmi párttá alakult; jelszava a forradalmi szocialista puszta szakszervezkedés (*Nurgewerkschaftlerei*) *elvilég* antipolitikai mozgalom; célja a társadalmi forradalom az általános sztrájk útján.

Hogy ez nem kicsinylendő mozzanat, azt mindenki megérti, ha megtudja, hogy a szövetségnek majd egy félmillió tagja van.*

S még egy szempontból igen érdekes a belgiumi általános sztrájk: a proletárság diktatúrájának kérdéséhez szolgáltatott anyagot.

Marx elmélete szerint a termelés és megosztás szocializálásának két előfeltétele van. Az egyik gazdasági: a tőkének és az üzemeknek koncentrációja és centralizációja. A másik: a politikai hatalom elfoglalása a proletárság által. Miként a német szocialdemokrata párt erfurti programja mondja: A munkásosztály „nem eszközölheti a termelési eszközöknek átvitelét az Összesség birtokába, a nélkül, hogy a politikai hatalmat meg nem hódította volna”. A politikai hatalomhoz vagy parlamenti harc útján jut, vagy erőszak útján, forradalommal ez utóbbi a proletárság diktatúrája.

A marxizmusnak Bernsteintől megindított revíziója ezt a kérdést sem hagyta érintetlenül. Maga *Bernstein* a liberális demokráciában látta az alapot, a melyen a szocialista társadalom gazdasági béren-

* Itt lehetne szólni az angol trade unionokról is, a melyek a politikai harctól, de különösen osztálpártként való szervezkedéstől még mindig idegenkednek (bár ez évben lényeges változás állott be ez irányban is). Ezt az idegenkedést nem szabad pusztán arra visszavezetni, hogy az angol trade unionisták bornírt kispolgárok. Hogyan volnának különben megmagyarázhatók a szakszervezeti kongresszusok ismételt szavazásai a kollektívizmus javára? Sokan azt mondják, hogy része van abban *elvi* szempontnak és (anarkista meggyőződésnek s több efféle.)

de fölépülhet. Nincs szükség a forradalmi diktatúrára, elég a szervezkedés és az erélyes akció, hogy a mai társadalomnak hajlítható és fejleszthető formáit az új gazdasági rendhez illeszsze. De a diktatúra ma korai is. Előfeltétele, hogy a munkásosztálynak igen erős gazdasági szervezetei (szakegyletek, szövetkezetek) legyenek és hogy az önkormányzat iskolájában a szellemi önállóságnak magas fokát érte el; különben a diktatúra „klubszónokok és újságírók diktatúrája” (Die Voraussetzungen des Socialismus, pag. 139, 183).

A revizionisták ebben *Marx* és *Engels* tekintélyére is támaszkodhattak. Tudvalevő, hogy a kommunista kiáltvány óta — a melyben a proletárság kezében tartotta a politikai hatalmat a párisi communeben. Erről írta *Marx* az Internationale főtanácsának jelentésében a commune-ról — és utána *Engels* a kommunista kiáltvány 1872. évi német kiadásához írt előszavában —: a commune bebizonyította, hogy „a munkásosztály nem veheti a kész államgépezetet egyszerűen a birtokába és nem hozhatja működésbe saját céljaira.”

Nos, Bernsteinnak ezt az érvét látjuk feltámadni a belgiumi általános sztrájk hirtelen befejezése után is. A berlini *Vorwärts* külön tudósítója írta a belga munkásvezérekkel folytatott „beható megbeszélések” alapján, hogy igen könnyű lett volna polgárháborút szítani, a királyt elűzni stb. Csakhogy akkor többet értek volna el, mint az általános és egyenlő választójogot és *ez a több nagy baj lett volna*. Mert ha egyszer kitört a polgárháború, akkor csakis a szocialista köztársaság föllállítása lehet a célja. De erre a belátó belga elvtársak, a kik erős felelősséggérzettel bírnak, a belga proletárságot még nem tartják érettnak” (Vorwärts, 23 April 1902.).

Ez a megokolás kétségtelenül kissé sajátságos. Ha a belga munkás vezetők bíztak abban, hogy általános sztrájkot sikerül szítaniok, akkor számolniok kellett ezzel az eshetőséggel is és így a megmondolás nem jöhetett utólag. Nem is találkozunk ezzel a mentséggel más, a sztrájkról szóló tudósításban. De hogy „a levegőben van” — mint mondani szokás — azt bizonyítja a barcelonai általános sztrájk utójátéka is.

A barcelonai sztrájk hamisítatlan általános sztrájk volt. Eredeti célja ennek sem volt ugyan a társadalmi forradalom; de tisztán gazdasági követelményekért vívták és — mint utólagos jelentésekből értesültünk — hajszálon múlt, hogy forradalomra nem vezetett.

Spanyolországban a szocialdemokrácia igen gyöngé. A szervezett munkások túlnyomó nagy része teljesen bizalmatlan a politikai akció iránt és az általános sztrájknak a híve. Az 1901. év október havában a szakegyletek kongresszust tartottak Madridban, a melyen elhatározták, hogy sztrájkoló szervezeteket a község, illetőleg az ország többi szakszervezetei nemcsak anyagilag, de u. n. rokonszenvező sztrájkjal (gréve sympathique) is támogatni kötelesek. Erre hamar nyílt alkalom. Barcelonában vagy tízezer fémmunkás sztrájkolt a kilenczórás munkanapért. A mikor a munkaadók ellenállása üzheti küzdelem után sem tört meg, segítségül hívták a félmillió város összes proletárjait. Február 15-én hetvenkét munkásgyűlés volt Barcelonában; 80,000 munkás nevében valamennyi egyhangúlag hozzájárult az általános sztrájkhoz. A fegyveres erő közbelépése csak szította a tüzet. A sztrájk magával ragadta Catalonia városait, sőt Valenciát, Sevillát, Cadixot is, átcsapott a vidékre és a földműves munkások közt is terjedt. Sikerrel azonban ez sem járt; az általános sztrájk — közvetlenül — a követeléseket meg nem hozta.

A sztrájk befejezése után súlyos vádak merültek föl a spanyol szociáldemokrata pártvezetőség ellen. Azt vetették szemükre, hogy nemcsak nem támogatták a harcban álló proletárokat, hanem minden eszközzel egyenesen ellenük működtek. Miért? „Hogy anarkisták voltak — írja a *Mouvement Socialiste* — mit tesz az!? Munkások sztrájkba léptek; spanyol katonák öldösték őket. Szociálistának ez teljesen elegendő, hogy szívvel-lélekkel velük tartson, kizsákmányolóik és gyilkosaik ellen.” Hasonlóan írt Jaures lapja, a *Petite République*, a *Sozialistische Monatshefte* pedig azon állandó vád ellen veszi védelmébe az anarkista sztrájkolókat, hogy pusztá zajongók. „A tevékeny támogatás, — úgymond — a melyben W. G. *Steadman*, az oly megmondott angol trade-unionista és politikus, részesítette a sztrájkolókat, világos bizonyítéka annak, hogy a barcelonai mozgalom vezetői *organizátorok* és nem pusztá szájnősök.” Ugyanilyen értelemben írt Keir *Hardie* is, az angol szocialista képviselő, a *Mouvement Socialiste*-ban.

A támadásokra a spanyol munkáspárt nevében Pablo *Iglesias*, a párt vezére, az összes szocialista pártokhoz intézett emlékiratban válaszolt, egyben megemlítvén, hogy a kérdést az 1903. évi nemzetközi szocialista kongresszusnak is előterjeszti majd.

Azt írja: a fém munkások jogos követelésért küzdtek, a munkaidő megrövidítéséért, de a sztrájk a diadal föltételei nélkül szükölködött. Az anarkisták általános sztrájkot csináltak azon czélból, hogy a társadalmi forradalmat előidézzék. Ez nem sikerült, mert a nagy tömeg nem anarkista. „A spanyol munkáspárt támogathatta volna a sztrájkot más városokban, és bizonyos, hogy ez a kormány bukását eredményezte volna . . . Sőt nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy szolidaritásunk esetében az általános sztrájk Spanyolország némely városában a munkásosztályt a hatalom birtokába juttatta volna; *de ez nem lévén még elég művelt* — nem is tekintve más okokat, a melyeket kitalálhattok — ez a munkásosztály csakhamar elesett volna a vérre és boszúra éhes burzsoázia csapásai alatt.” A forradalom nem a republikánus régiméhez vezetett volna, hanem a reakcióhoz, a mely a munkásmozgalom legjobb embereit életüktől vagy szabadságuktól fosztotta volna meg. És azért „az okosság, a logika, a bátorság” parancsolta, hogy azt tanácsoljuk a munkásoknak, ne segítsék a munkásosztályra vészthozó mozgalmat.

Ez a kijelentés *Iglesias* részéről nem lephet meg senkit. Ő már 1898-ban — tehát *Bernstein* könyvének megjelenése előtt — azt írta a berlini *Vorwärts*-ben: „A burzsoáziának meg kell arról győződnie, hogy mi nem akarjuk erőszakkal meghódítani a hatalmat, ugyanazokkal az eszközökkel, a melyeket egykor ő alkalmazott, erőszakosságokkal és vérontással, hanem törvényes eszközökkel, a melyek a civilizációhoz illők”. (*Vorwärts*, 16. Okt, 1898.)

Az *Aurore* és a *Petite République* haragos gúnnyal árasztotta el az emlékirat szerzőit, „a szocializmusnak ezen csalhatatlan matematikusait”. Ha éhségtől és elnyomástól elnyomorodott munkások sztrájkban állnak, — írták — akkor a szocialista nem keresi, ki milyen árnyalatát vallja a tannak, sem a harc jövő esélyeit nem mérlegeli. „Mert a győzelem nem volt lehetséges, — bárha az ügy igazságos volt — cserbenhagytak. Hogy tehát a spanyol munkáspárt hozzájáruljon sztrájkhoz, kell, hogy ezen sztrájk győzelme biztosítva legyen”. De hogyan tudhassuk ezt, a nélkül, hogy a harcba bele menjünk? Bele kell tehát menni! E helyett a spanyol munkáspárt vezeterei a külföldön és a belföldön agitáltak a sztrájk ellen — nem a sztrájk után, hanem

mialatt a burzsoá ólom tizedelte a sztrájkolókat. „Erre az eljárásra csak egy szót találunk: ez árulás!” —

A belgiumi általános sztrájk végső akkordjának szakasztott mása.

Eszünkbe jut itten *Marx*-nak egy nyilatkozata a commune-ről, a melyet 1871 ápr. 17-én Kugelmannhoz intézett levelében találunk: „A világtörténelmet csinálni minden esetre igen kényelmes volna, ha a harcot csak csálhatatlanul előnyös chance-ok lételetől tennők függővé. Másrészt igen misztikus volna, ha „esetlegességek” („Zufälligkeiten”) nem játszanának szerepet. Ezek az esetlegességek természetesen szintén beleesnek a fejlődés általános menetébe és más esetlegességek kompenzálják őket. De siettetés és föltartóztatás igen függnek ilyen „esetlegességektől”, a melyek közt a mozgalom kezdetén annak élen álló emberek jellemének „véletlene” („Zufall”) is szerepel” A döntő kedvezőtlen „véletlen” ez esetben (a commune esetében) az volt, hogy a poroszok Paris alatt táboroztak. Ezt tudták a versaillesi huszárok is. „Eppen azért állították a párisiakat azon alternatíva elé, hogy a harcot fölvegyék vagy harcz nélkül adják meg magukat. Ez utóbbi esetben a munkás-osztály demoralizációja sokkal nagyobb szerencsétlenség lett volna, mint akárhány „vezető” elpusztulása”. —

Kiragadtuk az 1902. évi nagy gazdasági és politikai harcaiból a belga és barcelonai sztrájkot, mert igen alkalmas anyagot szolgáltatnak a szocialismus mai fontos vitakérdéseinek demonstrálására. De ez az év a harcz mellett a békés előkészítés munkája nélkül sem szükölködött. Hogy a munkásosztály gazdasági szervezkedésének és harczának 1902. évi nagy jelentőségű mozzanatait is kellően ismertethessük, az év egyéb általános jellegű eseményeit csak röviden említjük meg.

Ha Marx ma élne, nagy ellenszenve a szlávok ellen bizonyára gyöngülne. Mily haraggal támadt 1848-ban a svarczgelb dél-szlávok ellen és korholta Kossuthot, a miért túlságosan engedékeny a mindig forradalomellenes horvátokkal stb. szemben! Azt is hirdette, hogy ezeknek a „nemzetecskéknek” el kell pusztulniuk s csakis a lengyelek — és kelleetlenül az oroszok és a török birodalmi szlávok jövőjében hitt. De ezekkel sem rokonszenvezett. Különösen Oroszországtól féltette örökösen az európai szabadságot.

Ma ez a félelme szűnhetne. Az óriási birodalom gyöngülésének első nyilvános jelét a czár békekiáltványával adta. Hogy a gyöngülési folyamat meg nem állapodott, az orosz diákoknak és munkásoknak forradalmi kiáltványai hirdetik.

Az orosz forradalmi mozgalom soha sem volt oly intenzív, mint a béke-czár trónralépése óta. Tulajdonképen az ő uralkodása alatt kezdődik. Nem mintha kicsinyelni lehetne „a földalatti Oroszország” működését vagy a terror korszakát, a melyet Vera Szaszulics 1878-ban kezdeményezett Trepov elleni merényletével. De egészen a kilenczvened évek közepéig az orosz szabadságküzdelem nem volt *tömegmozgalom*, vagyis — a társadalom történetének ma uralkodó felfogása szerint — nélkülözötte az eredményesség föltételeit. Különben is a míg a mozgalom tisztán a diákságra szorítkozott, minden egyes kitörésnek könnyű volt belátni a végét. Mindannyiszor csak a néhány száz vezető diákot kellett bezárni, deportálni; a míg azután az új diákgeneráció felnőtt, csönd uralkodott.

Egészen 1895-ig a szocialista propaganda Oroszországban főképp csak kis zárt körökben folyt. Ekkor kezdték az orosz szocialisták agitációjuk súlypontját a gyári munkásságra helyezni (a mely különben — ipar hiányában azelőtt alig is létezett) és már az 1896. évi

nagy szentpétervári sztrájkban a szocialisták keze működött. Az intelligenciának és a munkásságnak ez az együttműködése azóta sem szűnt meg, a mit különösen az 1902. év eseményei dokumentálnak.

Még nem is olyan régen a rendőrségnek a diákság elleni küzdelmében a nép emberei — a parasztság és a városi kisipari munkásság — játszották akárhányszor a pribék szerepét. Ezzel szemben az utolsó évek mozgalmainak képe nagy különbséget mutat. A személy- és tanzsabadságot védelmező diáksztrájkokban, tüntetésekben hátvédőül mindenütt ott találjuk a munkásság ezreit; a munkássztrájkok alkalmával mindannyiszor elfognak, deportálnak diákokat és diáknőket is. A diákok nem elégszenek meg többé politikai reformok követelésével. Így a február 22.-iki moszkvai diákgyűlés követelte: 1. a személy sérthetlenségét, 2. sajtószabadságot, 3. lelkiismeretszabadságot, 4. gyülekezési szabadságot, 5. a közigazgatási hivatalnokok közvetlen felelősségét, 6. a nők tanulásszabadságát, 7. nemzeti egyenjogúsítást; továbbá a *munkások számára* 8. a nyolcz órai munkanapot, 9. sztrájkszabadságot. Es hozzá tette: „erősen el vagyunk szánva, hogy ezen politikai programmunkért az utcán is síkra szállunk. Azért kijelentjük, hogy a *munkásokkal* és a társaság más elemeivel is egyesülve, a fenti követeléseket erőszakkal is kivívjuk.”

Sztrájk és utcai tüntetés az 1902. évben sűrűn követte egymást a birodalomnak minden nagyobb városában. Volt Pétervárott olyan tüntetés, a melyben 50,000 ember vett részt. Ilyen tömegekkel szemben még az orosz rendőrség is tehetetlen. Lovakkal agyongázolnak száz embert, börtönökbe, Szibériába visznek ötszázat; de százszor annyi elkeseredett ember ott marad és harcol tovább. És a forradalmi mozgalom láthatóan terjedt. Magával ragadta nagy kormányzóságok parasztságát is. Az 1902. év nagy parasztfölkelései nem pusztá éhséglázadások voltak, hanem sokhelyt tudatos szocialista törekvéseknek ellenállhatlan kitörései. A szaratovi kormányzóságban az agrárszocialista ligának húsz tagját fogták el, köztük egy 75 éves parasztot, a penzai kerületben három parasztot börtönöztek be, mert szocialista füzeteket rejtegettek és terjesztettek, stb.

Hogy az agitáció milyen irányban folyik, arról némi fogalmat adhatnak pl. az agrárszocialista liga utolsó kiadványainak címei is. Megjelent (persze titkosan): 1. A legégetőbb kérdés (agrárszocialista mozgalom szükségességéről) 1³/₄ ív; 2. ugyanaz, 2. kiadás, 5 ív; *Hogyan harcolnak a magyar földművesek jogaikert?* 1³/₄ ív; *Hogyan gondoskodott a miniszter a föld népéről,* 1¹/₂ ív. 5. A szi-czíliai földművesmozgalom, 3¹/₂ ív; 6. Beszélgetések a földről, 1¹/₂ ív, stb.

Ezen lényegében a nyugateurópai munkásmozgalommal teljesen azonos s csakis külső megjelenésében különböző, mert az orosz viszonyokhoz alkalmazott harcban a meg-megújuló merényletek (Karpovicsé Bogolyepov közoktatásügyi, Balmasev Szipjagin belügyminiszter, Lekkerté Wahl kormányzó ellen, stb.) nem tekinthetők többé az orosz forradalmi mozgalom főmozzanatainak. Szabadabb országban ezek — a nyugateurópai szocializmus szellemével telített merénylők volnának kétségtelenül az elsők, a kik a kizárólagos gazdasági és politikai szervezkedés útját ajánlanák a harcolóknak. De a végtelen elnyomás alatt nyögve ezeknek is úgy látszik, hogy Oroszország fennálló társadalmi rendje is olyan, a melyben „a forradalmak a haladásnak egyedül lehetséges eszközei”.

Európának másik, sajátos munkásmozgalomról nevezetes országban, Nagybritanniában szintén lényeges változás megy végbe. Az eddigelé a politikai harcban egyáltalán részt nem vevő, csupán a gazda-

sági harc terén működő angol szakegyletek is olyan útra lépnek, a mely egész közel viszi őket a kontinentális munkáspártokhoz.

Az angol munkásmozgalom sajátos jellegét a legtöbben sajátos „nemzeti” tulajdonságokra s több effélére vezetik vissza. Nem tagadja senki, hogy ezeknek is van részük benne. De teljesen csak az a politika magyarázza meg — és annak a politikának gazdasági alapjai —, a melylyel az angol burzsoázia a munkásosztálylyal szemben élt. A 70-es években érte el az angol burzsoázia fejlődésének a tetőpontját. Föltétlen egyeduralom a világpiaczon, óriási gazdagság: a politikai okosságparancsolta, hogy az üzleti konjunktúrákat nagy sztrájkok által megzavarni ne engedjék, s hogy másrészt engedményekkel élét vegyék a fejlődő osztályközletemnek. Innen az 1871. évi és az 1875-iki Trade Unions Act és következményeképp a tiszta szakegyleti mozgalom liberális munkás-képvislettel. De Amerikának és Németországnak versenye időközben kiszorította az angol burzsoáziát egyeduralmi hetyzetéből. Ez a munkásokon igyekezett bevenni, a mit ott vesztett és ennek a törekvésnek természetesen visszahatása a fejlődő szociálista mozgalom, a községi szociálizmus és különösen az új trade unionizmus. A fordulópontot jelzi a híres Taff-Vale-döntvény 1901. július 22-éről, a mely a szakegyleteket anyagilag is felelőssé teszi a tagjaiktól sztrájk közben elkövetett törvény ellenes cselekedetekért. Nyilvánvaló, hogy munkásszervezetek sohasem járhatnak el oly összhangzatosan és egyértelműen, hogy egyes tagok törvényellenes cselekedeteiért az egész testületet lehetne felelőssé tenni. Így a lordbírák döntvénye a szakegyletek anyagi romlására vezetne. S a mikor a parlament is arra az álláspontra helyezkedett ez év május 14-én, hogy a döntvény az uniókat csak előjogoktól fosztotta meg, nem jogoktól, a szakszervezetek legszélesebb köreiből fölébredt a tudat, hogy csak saját munkás-képviselők védhetik meg pozíciójukat. Ha ez még nem is az osztályharc, mindenesetre a kezdete annak. (L. erről bővebben: M. Beer, Der Trade Unions-Kongress. Die Neue Zeit, 1901—1902, Bd. 2).

Ez a fordulat, — a mely már az 1901. évi szakegyleti kongresszuson előrevetette árnyékát — az idein, a mely szeptember elején ülésezett Londonban, és a melyen 500 küldött 1,400.000 szervezett munkást képviselt, igen határozottan jelentkezett. A Taff-Vale-döntvény tekintetében az idén már nem bocsátkoztak az 1871-iki törvény és a döntvény jogi értelmezésébe, hanem egyenesen a teljes sztrájkszabadságot követelték. A saját munkásképviselők tekintetében kiegészíti a képet az az adat, hogy az 1899-iki szakegyleti kongresszuson szervezett munkás-képvisletti bizottság (Labour Representation Committee L. R. C.), 1901. évi első kongresszusán 41 szakegylet volt képviselve 353.070 taggal, 7 szakegyleti kartell és a 3 szociálista szervezet, 1902. évi második kongresszusán pedig 65 szakegylet 455.450 taggal, 22 szakegyleti kartell és 2 szociálista szervezet. Figyelemreméltó a szakegyleti kongresszusnak még egy határozata: 961.000 szavazattal elvetette a 303.000 szavazattal támogatott indítványt a new-zealandi-hoz hasonló kötelező békebiróságok létesítéséről, „mert a bírák telve vannak *osztályelítéletekkel* és a *munkásosztály* ellen elfogultak.* Végül: először esett meg, hogy a General Federation of Trade Unions az osztályharc alapján álló német szakegyesületek kongresszusán

* Meg kell említeni, hogy az idén New-Zealandban is megalakult a szocialistapárt. Ugy látszik, hogy a „socialisme sans doctrine” — a mint a new-zealandi állapotokat nevezni szeretik — némelyek szemében inkább doctrine — sans socialisme.

képviseltette magát, azért — úgymond Pete *Curran*, a küldött, — „hogy hangsúlyozza, hogy az angol szakegyletek tanulni akarnak a németektől”. *

Úgy látszik, hogy az angol munkásmozgalom érdekes fejleményeket mutat majd a közel jövőben.

Érdekes ezzel egybevetni a német szakegyleti mozgalom fejlődését. Németországban a szakmozgalom elejétől fogva politikai jellegű volt, a mi megoszlásában is mutatkozik. A szervezett munkások számát 1901-ben közei egymillióra tették, a kiből 677.510 Gewerkschaftokban (az osztályharcz alapján álló u. n. szabad szakegyletekben), 160.772 keresztény szakegyletekben és 96.506 Hirsch-Duncker-féle (liberális) Gewerkvereinokban volt. Az utóbbi években ennek a szétforgásolódásnak hátrányait mindjobban kezdték érezni és az egyesítés vágya fölvetette a neutralitás kérdését. A Gewerkschaftok és a szoczialista párt kebelében élénken vitatják három év óta, együtt működön-e ez a két ága az osztályharcz alapján álló munkásmozgalomnak, vagy pedig külön-külön és a Gewerkschaftok legyenek politikailag neutrálisok, hogy ezzel is megkönnyítsék a nem szoczialista meggyőződésű munkásoknak a hozzájuk csatlakozást s ilykép a gazdasági mozgalmat erősítsék. A Gewerkschaftok vezetőférfiai, így A. von *Elm*, Karl *Legiert*, (a Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands titkára), másrészt *Bebel*, *Bernstein* stb. ez utóbbinak hívei.

Szociálreformerek mint R. *Freund*, W. *Kulemann* nagy reményeket fűztek e mozgalomhoz. Egyenesen azt remélték, hogy a szakmozgalom ezzel az osztályharcz álláspontját is elhagyja majd. A Stuttgartban, júniusban tartott negyedik Gewerkschafts-kongresszus azonban világosan megmutatta, hogy ha a *gyakorlatban* a szakszervezeti és a

* *P. Curran* beszédéből idézzük még a következő érdekes részleteket: „... Az angol szakegyletek eddig azt hitték, hogy tulajdonképen egyedül az ő szervezeteik egészségesekek, de most azon meggyőződésre jöttek, hogy rossz úton jártak ... A General Jederation of Trade Unions, a melyet én képviselvek, különösen azért alakult, mert apránként fölismerték, hogy teljesen helytelen, ha a jobban fizetett munkások teljesen elzárkóznak a többiekől, hogy szükséges, hogy valamennyi munkás közösen harcoljon a tőke ellen ... 1897 óta Angliában csend honol ... De én azt hiszem, hogy ismét küzdelmek várnak reánk és pedig azért, mert a tőkések szakadatlanul azon dolgoznak, hogy a törvényhozást kihasználják a munkások ellen. A kapitalisták hatalmán a törvényhozó testületekben megtörik a szakegyletek hatalma. Mindinkább erősödött ezért bennünk a meggyőződés, hogy az az álláspont, a melyet a munkásosztály Németországban elfoglal, helyes, hogy saját osztályunkból kell képviselőket küldenünk a parlamentbe, hogy ott a munkásság érdekeit képviseljük ... Nagy harczok lesznek ... Mindkét párt szervekedik ... Hatalom hatalom ellen! Az angol munkás kissé nehéz felfogású, de most ... ő is kezdi belátni, a mit más országok munkásai már beláttak, hogy a termelési eszközöket nem a dolgozó nép demokratikus ellenőrzése alá kell helyezni ... Marx és Lassale tanai lassankint behatolnak Nagy-britannia munkásainak agyába is. Ezen férfiak eszméi csakhamar vezető elvei lesznek a brit trade unionsmozgalomnak. A különböző országok munkásai közt egyetértésnek kell lennie. Mindenütt, minden országban ugyanaz a rabszolgaság, mindenütt ugyanaz a gazdasági nyomás! És mert a munkaviszonyok mindenütt ugyanazok, mer a kizsákmányolás mindenütt ugyanaz, azért szükséges, hogy a munkások nemzetközileg szervezkejenek ... *
Es *J. O'Grady*, a másik angol küldött, hozzátette: „... Ha a szervezett munkások nem is állnak még teljesen a szoczializmus alapján, mégis készek a szoczialistákkal tartani és ha már egyszer ennyire vannak, ezen az úton nincs többé megállás.” (L. Protokoll des Verhandlungen des 4. Kongresses der Gewerkschaften Deutschlands, Stuttgart, Juni 1902, p. 62—64.)

szocialista mozgalom teljesen külön halad is, *szellemben* mégis elválhatatlan.

A Generalkommission előterjesztett jelentéséből, — a mely az 1901. évről szól — kiemeljük a következő adatokat: 57 központi szervezetben (Zentralorganisationen) 677.510 munkás volt szervezve, köztük 23.699 nő. A legnagyobb szervezetek a fém munkásoké 102.905, a kőműveseké 80.869, a famunkásoké 70.251, a bányászoké 38.042, a gyári munkásoké 31.857, a nyomdászoké 30.974 taggal. A német ipari statisztikában szereplő 5.016,293 munkásból e szerint 16,04 % férfi és 2,63 % nő van a központi szervezetekben szervezve (1895-ben 5,15 %); legjobban szervezett szakma a szobrászoké (73,53 %), a nyomdászoké (72,06), rézműveseké (54,24), keztűsöké (51,5). A Gewerkschaftok bevétele 9,722,720 márkát tett, kiadásai 8.967,168 márkát; ebből sztrájksegély 1.823,389, munkanélküli-segély 1.238,197, beteg-segély 772,587 márka. A Gewerkschaftok pénztárkészlete 1901 végén 8.798,333 márkára rúgott.

A keresztény szakegyletek 4. kongresszusán, a mely június végén ülésezett, 84,000 tag volt képviselve; ezeknek majdnem fele, 35,000, bányász. A központ bevétele 10,137 márkára rúgott. Ha ezt szembe-állítjuk a Generalkommissionnak 73,770 márkát kitevő bevételével, látjuk, hogy a keresztény szakegyletek aránytalanul gyöngébbek. A Hirsch-Duncker-féle Gewerkverein-ok bevétele 720,962 márkát tett, vagyonuk 3.006,437 márkát.

A munkásság gazdasági szervezkedésének nevezetes mozzanata az 1902. évben a két francia központi szervezetnek az egyesülése. A Confédération générale du travail Montpellierben, a Fédération des bourses du travail Algérben tartotta kongresszusát; megállapodtak közös vezetőségben, a melyhez a bevételek 5%-át kell beszállítani. A két federáció a mellett mint autonom seetio tovább él, munkamegosztással; az egyik főképp munkaközvetítéssel foglalkozik, a másik egyéb szakérdekekkel.

Ausztriában a Gewerkschaftskommission-hoz csatlakozott szakegyleteknek 1901-ben 119,050 tagjuk volt, 2.122,686 korona bevétellel; a legerősebb szervezet a vasutasoké 25,079 taggal.

Az olasz munkáskamarákban az 1901. évben 240,162 munkás volt szervezve; a földműves-szakegyletek (leghe di resistenza) 200,000-nél több tagot számláltak.

Az 1902. év gazdasági harczaiból kiváló figyelmet érdemel a kelet-galicziai földművesek sztrájkja.

Galicziának földbirtok- és mezőgazdasági viszonyai sokban hasonlítanak Magyarorszáéhoz. A népesség 77%-a — 5.087,985 személy — mezőgazdaságból él. 1,627.350 parasztbirtokból 1.434,863 tíz holdon alul van. A parasztság száma $4\frac{1}{5}$ millióra rúg; ebből $2\frac{1}{2}$ millió birtoktalan proletár. A férfi munkabére Kelet-Galicziában — hivatalos adatok szerint — 23 és 112 krajczár közt váltakozik. A munkaidő nyáron 12—15 óra, télen 8—10 óra. Dr. *Cybulski*, a krakkói egyetemen a fiziológia tanára, azt mondja, hogy a galicziai földművesek élelmének elkészítési módja és táplálkozásuk a közép-afrikai vadakéhoz hasonlít.

Ezek az embertelen állapotok hajtották sztrájkba a kelet-galicziai földműveseket. Előkészületlenül tört ki május 20-án s a szocialisták már csak a javában működő mozgalomban nyertek szerepet. A sztrájk körülbelül 250 községet érintett s vagy 100,000 ember vett benne részt. Követeléseik igen szerények voltak. 40—80 krajczár napszám, a tizenkettedik kéve helyett a kilencedik; tíz—kilencz (sőt egy helyt

nyolcz) órai munkanap; a darabbérek és a természetbeni bérek eltörlése, stb.

Őt hete folyt már a sztrájk, példás rendben és a nélkül, hogy sztrájk-törő akadt volna. De sürgősen közeledett az aratás ideje és a lengyel földesurak nem nézhették tovább nyugodtan a mozgalmat, a mely igen sok helyen sikerrel járt már. Katonáság és csendőrség lépett közbe s a hol a fegyveres erő nem volt elegendő, ott az Orosz-Lengyelországból és a magyarországi ruthén földről toborzott sztrájk-törőkre bízta a dolgot. Augusztus havában Kelet-Galíciában minden „csöndes” volt.

A viszonyokkal ismerős szocialisták azt mondják, hogy a sztrájk-nak — nagy anyagi eredményei mellett — mérhetlen erkölcsi haszna volt. Azt állítják, hogy a galíciái parasztságban is fölébredt az osztálytudat, az osztályharcz szükségességének fölismerése. Majdnem mindenütt elhatározták a sztrájkolók, hogy földmíves-szakegyleteket alakítanak az ipari szakegyletek mintájára; ha ez sikerül, a politikai erőviszonyok rövidesen megváltozhatnak ebben a földmíves országban. (L. erről bővebben *S. Haecker*, *La grève des ouvriers agricoles en Galicie. Mouvement Socialiste*, 1902, pag. 1703—16.)

Ha Olaszországnak már hatalmasan kifejlett földmíves - mozgalmához csatlakozik majd a már megindult galíciái és a szintén nagyszámú magyar földmíves-proletárság, a szocializmus teoretikusai csakhamar kénytelenek lesznek az eddiginél nagyobb intenzivitással keresni az agrárkérdésnek szocialista megoldását. Ma az elméletnek ezen ágában még nagy eltérések vannak s a propaganda és a gyakorlati alkalmazás követelményeit sem *Kautsky*, sem Ed. *David* vagy Fr. O. *Hertz* elméletei nem látszanak kielégíteni.

Ugyanilyen vitás kérdése volt az elmúlt évben is a szocialista elméletnek és gyakorlatnak a szövetkezeti mozgalom, a mely az 1902. évben szintén erősen fejlődött. Azoktól, a kik szocialista Schultze-Delitzschekként a társadalmi átalakulás sarkpontjainak tekintik, — azokig, a kik alattomos szelidítési akció gyanánt gyűlölik, az elméletben és a gyakorlatban az árnyalatok nagy skálája található.

Lehetetlen jelen szemlénk keretében e két fontos kérdés mai állásának részletesebb taglalásába bocsátkoznunk. Reméljük, hogy adandó alkalommal módunkban lesz konkrét eset kapcsán erről beszámolnunk.

Úgyszintén legközelebb referálunk majd a munkásmozgalom irodalmának 1902. évi terméséről.

Szabó Ervin.

The worlds work.

Még a 18. században lehetőknek látszott, hogy valaki tudomást szerezzen mindarról, a mi a tudományok terén lényeges és figyelemmel kísérhesse mindazt, a mi újonnan fölmerül. A 19. század két irányban hozott változást: a tudás birodalmának kiterjedése ép oly arányban nőtt, mint azok száma, kik a világ eseményei és problémái iránt érdeklődnek. Új szükséglet támadt, melyet nem elégíthet ki sem a napilap, sem a könyv; a hézag betöltésére új közeg kellett, mely feladatul tűzze, tájékoztatni a művelődés fejlődésével lépést tartani kívánókat a tudományok fontosabb problémái- és vívmányairól, a politika eseményeiről, az irodalom és művészet irányairól.

Ez a közeg a revue, egyik főszközlője a középosztály szellemi táplálkozásának; hozzá fordul első sorban és elterjedése bizonyítéka az illető nemzet középosztálya kulturszükségletei mélységének. Rövid

élet után részvét híján elbukott szemléinken végigtekintve, csak irigységgel nézhetjük az angol revuek tömött sorát, melybe most új és nem megvetendő vetélytárs lépett azzal a folyóirattal, mely címűl a világ munkásságát választotta; első száma váltja ki belőlünk ezeket az elmélkedéseket.

Szerkesztője Henry Norman, ki Japánról, Kelet-Ázsiáról, a Balkánról, legújában pedig Oroszországról írt, szemléleten alapuló kitünő munkáival szerzett hírnevet és helyet a parlamentben. Programja szélesebb köröket megnyerni a revuenek és olvasóközönséget teremteni azok közül, kik túlnehéznek találják az eddigi szemlék nyújtotta szellemi táplálékot. Közvetítőnek ígérkezik a képes lapok és a revuek közt: utóbbiakhoz cikkie java részének tárgya, előbbiekhöz a feldolgozás könnyedsége és még az angol lapok közt is párjukat ritkító remek illusztrációi csatolják.

Irányát kifejzei a lap címe mellé tett rövid magyarázat: nemzeti hatályosság (efficiency) és társadalmi haladás. Fel akarja ölelni a világ tevékenységét a politikai élet, külügyek, kereskedelem, ipar, tudományok, találmányok, irodalom, művészet és társadalmi élet terén. Célja tanulságosnak és mégis mulattatónak lenni. Saját tudósítói révén felvilágosítja olvasóit az angol birodalom fontosabb részeinek és a nagyobb európai államoknak eseményeiről; az amerikai testvérnép különös gond tárgya lesz. A belpolitikában iránya haladó. Az irányát vesztett angol liberális párttal foglalkozik egyik cikke, mely a liberalizmus szerepét kutatja a 20-ik században és egyedüli sikert ígérő programmal a tökéletesebb társadalmi szervezetre irányuló törekvések támogatását jelöli meg. E törekvések legalkalmasabb tere a község, hol nagyobb rázkódtatások nélkül megállapítható kísérletileg, mily terei a gazdasági tevékenységnek alkalmasak arra, hogy kivétessenek a magánkezelésből. A kísérletek kis mértéke folytán a sikertelenség sem okozhat nagyobb bajt, a sikeres kísérlet pedig mihamarabb utánzókra fog találni. Ily irányú községi tevékenység támogatása törvényhozás és kormányzat terén, mint eszköz, a vagyoni egyenlőtlenség csökkentése, mint cél az egyetlen szilárd alap, melyre a 20. század liberális pártja helyezkedhetik, ha nem akar a frakciókra való szétrepedezés sorsára jutni.

A községi szocializmussal foglalkozik egy másik cikk is, mely azon eredményre jut, hogy a vízvezeték, közúti vasutak, villamos és légszszművek községi tulajdona fényesen bevált, mert nemcsak jobban és olcsóbban elégíti ki a lakosság érdekeit, mint a magánvállalkozás, hanem ezenfelül számos helyen nevezetes fölöslegeket eredményezett és ezzel a községi adóterheket csökkentette; az adatokat 22 városra vonatkozólag közli.

Két közlemény foglalkozik az angol közéletet felkorbácsoló iskola-javaslatlaltal, melyből azóta — sajnos — törvény lett; szembeállítja előnyeit és hátrányait, kimutatva, hogy csekély javításokat óriási áldozatokkal kell megfizetni.

Egy harmadik cikk számolva a közönség mostani érdeklődésével, bevezet egy londoni elemi iskolába; elvonul előttünk a gyermek egy napi élete, szemléltetővé téve számos kép által.

Egyik munkatársa az angol kereskedelem továbbfejlődésének akadályait tárgyalja, míg egy másik közlemény annak uralkodó helyzetéről számol be Argentínában.

A tengerészettel is két cikk foglalkozik: az egyik ki akarja mutatni, hogy Anglia tengeri túlsúlya a Földközi tengeren ma már nem egyéb politikai babonánál, melynek eredménye sok pénz és erő elfecsé-

lése, úgy hogy a birodalom valódi életérdekei védelmére nem marad semmi. Másik cikke Pierpont Morgan hajótrösztje tekintetében nyugtatja meg idegeskedő honfitársait. A Külföld rovatban ketten foglalkoznak a német birodalommal, de egyik szerző sem ment attól az elfogultságtól, melyet az utóbbi évek eseményei úgy a német, mint az angol oldalon hátrahagytak. Figyelemreméltóbb az Amerikáról szóló cikk, mely Rooseveltnél elnök és a politikai pártok beavatkozását az utolsó bányászsztrájkba új világlátásba helyezi.

Könyvkritikák, zene, sport és az apróságok rovata zárják be az érdekes füzetet, a ki pedig nem restelli végiglapozni a hirdetéseket, tizenhat kiadó jelentéseiből szerezhethet tudomást a könyvpiac legújabb termékeiről — és az angol irodalom sokoldalú őrési terjedelméről.

Dr. Waldhauser István.

Könyvszemle.

*Beküldött könyvek jegyzéke**

(A szerkesztőség fentartja magának azt a jogot, hogy egyes művekkel még behatóbban foglalkozzék.)

Tanulmányok a politikai és társadalmi erkölcsstan köréből. (Studies in political and Social Ethics.) írta: *David G. Ritchie*. (London, Swan Sonnenschein and Co. 1902.)

Ritchie, a ki a St. Andrews egyetemen a logika és a metafizika tanára, az angol szociológiai irodalom egyik legszorgalmasabb és legjelentékenyebb művelője. Munkáin a metafizikus mesterség érzik meg legkevésbé, főleg, ha azt a szokásos odiózus értelemben vesszük. Annál inkább megérik rajtuk a logika professzora, a mi azonban egyáltalában nem jelent száraz stílust és nem zárja ki, hogy *Ritchie* munkáiban lépten-nyomon szellemes és tréfás ötletekre ne akadjunk. A jelen kötet néhány folyóiratban elszórtan megjelent dolgozatnak gyűjteménye. Az első *Társadalmi fejlődés* címen Kidd Benjáminnak hasonló című munkáját kritizálja. A második az *Egyenlőség* eszméjét taglalja. A *Törvény és szabadság* című az állami beavatkozás problémájához és Spencer individualizmusának kritikájához szolgáltat nagyon jelentékeny adatokat. A többi tanulmánynak címei: *Polgári kötelességek és pártpolitika; 1792 — az első év, a Háború és béke, A szociális törekvés végső értéke, Szabad akarat és felelősség.*

Politisch-Anthropologische Revue. Ezen a címen a múlt év tavaszán új német társadalomtudományi folyóirat indult meg, a melynek főcélja „a természetes fejlődéstannak következetes alkalmazása a népek szerves, társadalmi és szellemi fejlődésére”. A folyóirat a nem szaktudósokat a fejlődéstan mai állásáról és koronkinti haladásáról tájékoztatni igyekszik; a természettudomány szempontjából akarja az emberiség történelmét megvilágítani és e célból ki akarja mutatni a társadalmi intézmények élettani és anthropológiai alapjait. Végül azt a gyakorlati célt is maga elé tűzte, hogy a jelenkor társadalmi és politikai törekvéseit a természettudomány szempontjából bírálgatva a helyes követeléseket is megállapítsa.

A folyóiratnak, a melyet Ludwig Woltmann szerkeszt, eddigelé 10 száma jelent meg, a melyek alapján már meg is alkothatjuk magunknak azt az ítéletet, hogy a folyóirat ugyan folyvást következetesen szem előtt tartja a nagyon helyesen kitűzött nagy célt, azonban

* A könyvek megrendelhetők e lap kiadóhivatala útján.

képtelennek látszik annak megvalósítására. A közlemények a kitűzött irány szempontjából ugyan kifogástalanok, azonban általában nagyon alacsony nívón állanak, mely gyakran bántó dilettantizmusig száll le. Hasonlót kell mondanunk a folyóirat bő szemleirovatáról, a mely megbízható ítéletek helyett napilapokból és sokszor obskúrus folyóiratokból összeálló közleményeket tartalmaz. Így tehát a német irodalom még mindig nem teremtette meg a hozzá méltó szociológiai folyóiratot.

Az amerikai szociológiai szemle (*American Journal of Sociology*) legújabb számában *Alfred H. Lloyd* a társas akaratról közöl tanulmányt, *Walter L. Sheldon* „Az öntudat kifejlődése, mint a szociológia fázisa” czímen ír értekezést; *M. V. O'Shea* „Munka és játék a társas környezethez való alkalmazásukban” czímén *Groosnak Az emberek játéka*i című munkájára tesz néhány megjegyzést. *Frank E. Horack* a filadelfiai kovácsok sztrájkját fejtegeti; végül *W. B. Elkin* Hawai népszerűségének csökkenéséről közöl érdekes adatokat.

A külkereskedelmi politika eszközei. Írta: *dr. Banffy Miklós gróf*, országgy. képviselő. *Politzer Zsigmond* és fia könyvkereskedése. Budapest. 187 lap. Ára 4 korona.

A magyar kereskedelmi jog rendszere. Írta: *dr. Bedő Mór*. Szigorlók, ügyvédi és bírói vizsgára készülők számára. Budapest, 1902. *Politzer Zsigmond* és fia kiadása. 315 lap. Ára?

A pénz keletkezése és fejlődése. Szociológiai tanulmányok. A budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karán az 1900/1. tanévben a Pasquich-alapból megjutalmazott pályamű alapján írta: *Engel Zsigmond*. Budapest. *Politzer Zsigmond* és fia bizománya. I. füzet, 96 l. Ára 2 korona. II—III. füzet, 144 l. Ára 3 korona.

Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. A magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti: *dr. Fayer László*, egyet. rendes tanár. A Magyar Tud. Akadémia levelező tagja. IV. köt. Budapest. Kiadja a Magyar. Tud. Akadémia. 1902. 433 lap. Ára 5 korona.

Hitel- és Reál uzsora. Írta: *Grosschmid Béni*. A magyar gazdaszövetség felszólítása folytán kidolgozott jogi szaktanulmány. Budapest, 1902. *Politzer Zsigmond* és fia könyvkereskedése. 104 lap. Ára 2 korona.

Általános Psychopathologia. Írta: *dr. Hajós Lajos*, ideg orvos. Budapest. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése. 1902. 320 lap.

Allami népoktatás. Írta: *Halász Ferencz*. Budapest. Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-társ. kiadása. 1902. 331 lap. Ára 4 korona.

Magyar jogtörténet, kapcsolatosan az európai jogtörténettel. Írta: *dr. Herczegh Mihály*, budapesti egyetemi rendes jogtanár stb. Budapest. *Politzer Zsigmond* és fia kiadása. 1902. 470 lap. Ára 8 korona.

Kossuth Lajos iratai. Kilenczedik kötet. Sajtó alá rendezte: *Kossuth Ferencz*. Budapest. Az Athenaeum részv.-társaság kiadása. 1902. 539 lap. Ára 10 korona. Díszes vászonkötésben 11 korona 60 fillér.

Tanulmány a népesedés törvényéről. Írta: *Malthus T. Róbert*. Fordította és előszóval ellátta György Endre. Budapest. *Politzer* és fia kiadása. 1902. 624 lap. Ára 6 korona.

A szaktudósítók a nemzetközi jog szempontjából. Írta: *dr. Márffy-Mantuano Rezső*. Különlönyomat a „Huszadik Század”-ból. Budapest. *Politzer Zsigmond* és fia. 1902. 19 lap.

Gróf Széchenyi István lelki világa. Írta: *Milhofffer Sándor*. Budapest. Politzer Zsigmond és fia. 1902. 54 lap. Ára 1 korona 50 fillér.

A haszonélvezet a római jogban. Írta: *Pázmány Zoltán*, jogtanár, jog- és bölcsészdoktor. Kecskemét, 1902. Gallia-féle könyvkereskedés, Komor Gyula, Kecskemét. 262 lap. Ára 5 korona.

Allami beavatkozás és individualizmus. Írta: *dr. Somló Bódog*, egyetemi magántanár. Budapest. Politzer Zsigmond és fia kiadása. (Társadalomtudományi könyvtár, II. kötet.) 175 lap. Ára 4 korona.

Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. Első kötet. 1836—1858 december 2. Kiadják fiai. Színes arczképpel, négy fényképmelléklettel és I—XXV, okleveles függelékkel. Budapest. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája. Ára 10 korona.

A filozófia története. Írta: *dr. Pekár Károly*. Budapest. Az Athenaeum r.-t. kiadása. 1902. Ára 6 korona.

A második osztály tanítója. Írta: *Juhay Antal*. Budapest, az Athenaeum kiadása. 472 old. Ára 5 korona.

Latin-magyar zsebszótár. Két kötetben. Szerkesztette: *Schmidt József*. Budapest, az Athenaeum kiadása. 1902. Ára kötetenként 2 korona.

Viktória, Regény. Írta: *Knut Hamsun*. Az Athenaeum Olvasótára kiadása. Ára 1 korona.

Berzeviczy Gergely élete és művei. Írta, illetve legnagyobb részt latinból, kis részben németből fordította: *Gaál Jenő*. Budapest, 1902. Politzer Zsigmond és fia kiadása. 319 lap. Ára 6 korona.

Leo Tolszoi und seine Bedeutung für unsere Kultur von *Eugen Heinrich Schmidt*. Verlegt bei Eugen Diederichs in Leipzig, 1901. 482 lap.

A magyar korona országainak 1901. évi külkereskedelmi forgalma. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi statisztikai hivatal. Budapest. Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-t. könyvnyomdája. 1902. 296. lap. Ára 5 korona. (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat. 3 kötet).

Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. IX. 1901. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi statisztikai hivatal. Budapest. Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-t. könyvnyomdája. 442 lap. Ára 5 korona.

A népfajok Magyarországon. Írta: *Balogh Pál*. Mellékelve két színezett tábla, hét térkép és tizenhárom vázlat. Budapest. Kiadja a m. kir. vallás- és közokt. minisztérium. 1902. 1113 lap.

Munkabér és kivándorlás. A pozsonyi gazdakongresszus alkalmából írta: *Eber Ernő*. A „Magyar Közgazdaság” külön lenyomata. 58 lap. Ára 50 fillér.

A birtokkategóriák hatása, különös tekintettel a népesedésre. Írta: *Milhofffer Sándor*. Budapest. Politzer Zsigmond és fia. 1902. 77 lap. Ára 2 korona.

Széchenyi ma. Írta: *Réz Mihály*. „Patria” irod. vállalat és nyomdai r.-t. 1902. 58 lap.

Revision der Socialismus. Von *Dr. Alfred Nossig*. I. Das System der Socialismus. 1901. Berlin, Bern. Akad. Verlag für sociale Wissenschaften Dr. John Edlheim. 277 lap, Ára 5 márka.

Magyarország a XX. évszázad elején. Föld- és néprajzi, nemzetgazdaságtani és társadalomtudományi szempontból. Írta: *dr. Czirhusz Géza* k. r. tanár. Temesvár. Polatsek-féle könyvkereskedés (Gossel Arnold) 1902. 568 lap.

Föld és ég. Kutatások a geológia és theologia érintkező pontjai körül. Írta Prohászka Ottokár. Második kiadás. Esztergom. Buzárovits Gusztáv kiadása, 1992. 450 lap- Ára 6 korona.

Jogi értekezések. Szerkeszti: *dr. Balogh Jenő* tud. egyetemi tanár. Budapest, 1902. Singer és Wolfner kiadásai — 1. füzet: *Tanulmányok a parlamenti jog köréből*. Írta: *dr. Polner Ödön*, budapesti egyetemi magántanár. 123 lap. — 2. füzet: *A személyes tulajdonságok és körülmények tan*”. Írta; *dr. Angyal Pál*, budapesti egyetemi magántanár. 240 lap. — 3. füzet: *Törvényhatósági önkormányzatunk hatásköre*. Írta: *dr. Balogh Artúr*, egyetemi magántanár. 73 lap. — 4. füzet: *A kereset belkellékeiről*. Írta: *dr. Pap József*, ügyvéd, egyetemi magántanár. 58 lap. — 5. füzet: *A magyar polgári perjog nemzetközi vonatkozásai*. Írta: *dr. Magyary Géza*, nagyváradi jogakad. tanár. 131 lap. — 6. füzet: *A hármaskönyv jogforrása*. (A hármassjog közjogának első fejezete.) Írta: *dr. Schiller Bódog*. 10 lap.

Törvényszéki orvostan. (Medicina forensis,) Jogászok számára írta: *dr. Jellachich István*, pécsi kir. törvényszéki és fogházi orvos stb. 56 ábrával. Politzer Zsigmond és fia, Budapesten. 368 lap. Ára 7 korona.

A tisztviselőkérdés. Írta: *dr. Kampis János*. Ára 1 korona.

A magyarországi szociáldemokrata-párt 1902. márczius 30., 31. és április 1-én Budapesten tartott IX. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Ára 40 fillér. Budapest, 1902. Kiadja a „Népszava” könyvkereskedése.

Csizmadia Sándor: Küzdelem. Újabb versek. Budapest, 1903. A „Népszava” könyvkereskedés kiadása.

Az első stáció. Verseik. Írta: *Gellért Oszkár*. Budapest. A „Magyar Génusz” kiadása. 1903. Deutsch Zsigmond és Társa könyvkereskedése Budapest, V., Dorottya-utca 9. sz.

Darwin és Spencer. Kép az emberi gondolkodás történetéből, Írta; *dr. Pekár Károly*. Különlenyomat a Magyar Filozófiai Társaság közleményeiből. Budapest, 1902. 29 lap.

A codificált büntetőjog és a külön törvények. Írta: *dr. Baumgarten Izidor*. Különlenyomat a „Jogállam” 2—4. füzetéből, Budapest, 1902. 33 lap. Ára 1 korona.

Die königl. Freistadt Temesvár. Eine monographische Skizze von *Armin Barát* Chefredacteur der Temesvárer Zeitung. Temesvár. Im Selbstverlag der Verfassers. 268 lap.

A járadékirtokok hazai viszonyaink közt. A Magyar Tud. Akadémia által dicsérettel kitüntetett pályamunka. Írta: *Milhoffer Sándor*. Budapest, 1902. Politzer Zs. és fia. 39 lap.

A magyar birodalom története. Két kötetben. Írta: *Acsády Ignác*. Athenaeum r.-t. kiadása. Megjelenik 40 kétíves füzetben két-hetenként szombaton. Előfizetés 10 füzetre 6 korona. 1—6 füzet.

Tanulmányok a katonai büntetőjogból. Írta: *dr. Gábor (Graber) Gyula*, budapesti ügyvéd. Budapest, Grill Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedése 1901. Ára 2 korona. 175 lap.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

Pótlólag közöljük az utolsó számunk e rovatából kimaradt következő közleményt:

A Társadalomtudományi Társaság október hó 17-én *Andrássy Gyula gróf* elnöklete alatt választmányi ülést tartott, a melyen dr. *Hegedűs* Lóránt alelnök beszámolt arról, hogy a nyáron a társaságnak üdvözlétét átadta *Spencer* Herbertnek. A nagy angol bölcész meleg érdeklődéssel kérdezősködött a magyar Társadalomtudományi Társaság tagjairól, ezeknek számáról s eddigi szociológiai munkálkodásairól. *Spencert* különösen az érdekelte, hogy mily reményei lehetnek az evoluzionista tudománynak Magyarországon s abbéli nézetének adott kifejezést, hogy azok, a kik az ő tanait vallják, bizonyosan sok ellenségbe fognak ütközni. Végül *Spencer* üdvözlétét küldte a társaságnak, kijelentve, hogy különös örömét leli abban, hogy eszméi itt terjesztőkre találjanak.

A választmány ezután több új tagot vett fel és tudomásul vette a titkár abbéli jelentését, hogy a Pulszky-könyvtár katalógusa már sajtó alá van rendezve s hogy ennél fogva a könyvtár már nemsokára, a tagok használatára lesz bocsátható.